

T.C.

TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

İKTİSAT ANABİLİM DALI

**ORTA DOĞU ÜLKELERİNDE KADIN İSTİHDAMI VE
EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Seda ARSLAN

Danışman

Prof. Dr. Osman DEMİR

TOKAT – 2023

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre, Prof. Dr. Osman DEMİR danışmanlığında hazırlamış olduğum "Orta Doğu Ülkelerinde Kadın İstihdamı ve Ekonomik Büyüme İlişkisi" adlı Yüksek Lisans tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

... / ... / 2023

SEDA ARSLAN

İmza

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın her aşamasını titizlikle inceleyen, beni her konuda destekleyip yönlendiren, bilgisiyle beni aydınlatan kıymetli danışman hocam Sayın Prof. Dr. Osman DEMİR’e teşekkür ve saygılarımı sunarım. Tezimin uygulama aşamasında yoğun programına rağmen bana yardım eden, çalışmamın daha iyi olması için öneriler veren, sabrını ve ilgisini daima hissettiren kıymetli hocam Sayın Doç. Dr. Mustafa Necati ÇOBAN’a teşekkürü borç bilir, saygılarımı sunarım. Eğitim ve öğrenim hayatım boyunca emek vererek katkıda bulunan tüm hocalarıma teşekkür ederim.

Bu süreçte beni yalnız bırakmadan bana inanan, hayatımın her alanında beni başarabileceğime inandıran ve sonsuz destek olan ömrümün vefa çiçeği aileme sonsuz minnetlerimle...

Seda ARSLAN

ÖZET

ORTA DOĞU ÜLKELERİNDE KADIN İSTİHDAMI VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ

ARSLAN, Seda

Yüksek Lisans, İktisat Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Osman DEMİR

Şubat 2023, 103 Sayfa

Orta Doğu, üç kıtanın kesiştiği, üç büyük ilahi dinin doğduğu, medeniyetlerin beşiği, dünya enerji üssü ve Müslüman nüfusun baskın olduğu bir coğrafyadır. Bölgedeki doğal kaynak ihracatçısı ülkeler ve İsrail bir yana bırakılırsa, bölgede yüksek gelirli ülkeler grubunda yer alan bir ülke bulunmamaktadır. Fosil kaynakların zamanla tükenecek olması bölge ülkeleri için büyük bir risk olmaktadır. Ülkelerin nüfuslarının yaklaşık yarısı kadınlardan oluştuğu halde, bölge ülkelerinde kadınların iş hayatında çok az yer almaları bir çelişki olmakla birlikte kadın istihdamının artırılması açısından bir fırsat oluşturmaktadır. Çalışma bölge ülkelerinde henüz çok düşük olan kadın istihdamını artırarak büyüme hızının artırılabilirliğini ve uzun vadede sürdürülebilirliğin kuvvetleneceğini ortaya koymayı amaçlamıştır. Bu çerçevede 13 Orta Doğu ülkesinde 2000-2021 döneminde kadın istihdamının ekonomik büyümeye etkisi panel veri analizi ile test edilmiştir. Analizde neoklasik büyüme modelinden yararlanılmıştır. Modelin bağımlı değişkeni olarak SGP ile KBGSYH, bağımsız değişkenleri olarak Kadın İstihdamı/Toplam İstihdam, Erkek İstihdamı/Toplam İstihdam, Gayrisafi Sermaye Stoku/GSYH, Ticari Açıklık Oranı verileri kullanılmıştır. Kadın istihdamının üretime katkısını tespit edebilmek için toplam istihdam erkek ve kadın istihdamı olarak ayrı ayrı modele dahil edilmiştir. Yapılan testler sonucunda kadın istihdamının büyümeye pozitif katkı yaptığı tespit edilmiştir. Buradan hareketle, kadınların ekonomik hayatta daha çok rol almaları halinde bölge ülkelerinin gelişimlerini hızlandırabilecekleri ve uzun vadede sürdürülebilirliği artıracabilecekleri sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kadın İstihdamı, Ekonomik Büyüme, Panel Veri Analizi, Orta Doğu Ülkeleri.

ABSTRACT

THE RELATIONSHIP OF WOMEN EMPLOYMENT AND ECONOMIC GROWTH IN MIDDLE EAST COUNTRIES

ARSLAN, Seda

Master's Thesis Degree, Economy Scientific

Advisor: Osman DEMİR

February 2023, 103 Pages

The Middle East is a geography that the intersection of three continents, the birthplace of three great divine religions, the cradle of civilizations, the world energy base and dominated by the Muslim population. Apart from the natural resource exporting countries and Israel, there is no country in the region that is in the group of high-income countries. The fact that fossil resources will be depleted in time is a great risk for the countries of the region. Although almost half of the population of the countries is made up of women, it is a contradiction that women take very little place in business life in the countries of the region, but it creates an opportunity for increasing women's employment. The study aimed to demonstrate that by increasing female employment, which is still very low in the countries of the region, the growth rate can be increased and sustainability will be strengthened in the long run. In this context, the effect of female employment on economic growth in 13 Middle East countries in the period 2000-2021 was tested with panel data analysis. The neoclassical growth model was used in the analysis. Purchasing Power Parity and Gross Domestic Product Per Capita as dependent variables of the model, Female Employment/Total Employment, Male Employment/Total Employment, Gross Capital Stock/GDP, Trade Openness Ratio data as independent variables were used. In order to determine the contribution of female employment to production, total employment is included in the model separately as male and female employment. As a result of the tests, it was determined that female employment made a positive contribution to growth. From this point of view, it has

been concluded that if women take more roles in economic life, they can accelerate the development of the countries in the region and increase sustainability in the long run.

Key Words: Women's Employment, Economic Growth, Panel Data Analysis, Middle East Countries.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Bilimsel Etik Sayfası	vii
Teşekkür	ii
Özet	iiHata! Yer işareti tanımlanmamış.
Abstract.....	v
İçindekiler.....	vii
Tablolar Listesi	ix
Şekiller Listesi	x
Kısaltmalar	xi

GİRİŞ	1
-------------	---

BÖLÜM 1: ORTA DOĞU’NUN TEMEL ÖZELLİKLERİ.....	3
--	----------

1.1. Coğrafi Sınırları	3
1.2. Medeniyetlerin Beşiği.....	5
1.3. Üç Büyük İlahi Dinin Doğduğu Yer.....	7
1.4. Dünya Enerji Üssü.....	11
1.5. Jeo-Stratejik Konum	12
1.6. Müslüman Nüfusun Baskın Olması.....	14
1.7. Orta Doğu Ülkeleri	16
1.7.1. Nüfus Yapısı	16
1.7.2. Ekonomik Yapı.....	22
1.7.3. Dış Ticaret	26

BÖLÜM 2: ORTA DOĞU ÜLKELERİNDE İSTİHDAMIN YAPISI VE BÜYÜME.....	29
--	-----------

2.1. Orta Doğu Ülkelerinde İstihdam	29
2.1.1. Toplam İstihdam.....	30

2.1.2. Kadın İstihdamı	32
2.1.2.1 Kadınların İşgücüne Katılımı	34
2.1.2.2. Kadın İşgücünün Sektörel Dağılımı	35
2.2. Orta Doğu Ülkelerinde İşsizlik.....	36
2.2.1. Toplam İşsizlik.....	37
2.2.2. Kadın İşsizliği.....	40
2.3. Orta Doğu Ülkelerinde Büyüme.....	41
2.3.1. Büyüme Oranları.....	42
2.3.2. Büyümenin Kaynakları.....	50

BÖLÜM 3: ORTA DOĞU ÜLKELERİNDE KADIN İSTİHDAMI VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: PANEL VERİ ANALİZİ 54

3.1. Literatür Özeti.....	54
3.2. Panel Veri Analizi	61
3.2.1. Model Oluşturma ve Veri Seti.....	62
3.2.2. Tanımlayıcı İstatistikler.....	64
3.2.3. Spesifikasyon Testi.....	66
3.2.3.1. F Testi.....	66
3.2.3.2. Hausman Testi.....	67
3.2.3.3. Değişen Varyans (Heteroskedasite).....	67
3.2.3.4. Otokorelasyon.....	68
3.2.3.5. Yatay Kesit Bağımlılığı.....	68
3.3. Modelin Tahmini	71
SONUÇ.....	73
KAYNAKLAR.....	76
ÖZGEÇMİŞ.....	91

TABLolar LİSTESİ

<u>Tablo No</u>	<u>Sayfa</u>
Tablo 1.1: Dünya Ham Petrol ve Doğalgaz Rezervlerindeki Paylar, 2021	12
Tablo 1.2: Toplam Nüfus ve Müslüman Nüfusun Payı, 2021.....	15
Tablo 1.3: Dünya Nüfusunun Dinlere Dağılımı, %.....	16
Tablo 1.4: Demografik Göstergeler ve Yüz Ölçüm, 2020.....	18
Tablo 1.5: Nüfusun Yaş Yapısı, 2020, %.....	20
Tablo 1.6: Nüfusun Eğitim Durumu, %.....	22
Tablo 1.7: GSYH ve Büyüme Oranları, 2020.....	23
Tablo 1.8: GSYH'nin Sektörel Dağılımı, %.....	24
Tablo 1.9: Gini Katsayıları, 2019.....	25
Tablo 1.10: Başlıca İthal ve İhraç Ürünleri.....	26
Tablo 1.11: Dış Ticaret*, 2019.....	28
Tablo 2.12: İstihdam Oranları, 2020, %.....	31
Tablo 2.13: Kadın İstihdamının Sektörel Dağılımı, %.....	36
Tablo 2.14: İşsizlik Oranları, %.....	40
Tablo 2.15: Büyüme Oranları, %.....	45
Tablo 2.16: Orta Doğu Ülkelerinde İhracat Artış Oranları, %.....	50
Tablo 3.17: Modelin Değişkenleri.....	63
Tablo 3.18: Tanımlayıcı İstatistikler.....	65
Tablo 3.19: Korelasyon Matrisi.....	65
Tablo 3.20: VIF Değerleri.....	66
Tablo 3.21: Spesifikasyon Testleri (F Testi, Hausman Testi, Değişen Varyans, Otokorelasyon, Birimler Arası Korelasyon)	70
Tablo 3.22: Tahmin Sonuçları.....	72

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1.1. Doğu Yarımküre Medeniyetleri	7
Şekil 2.1. Sermaye Stoku Yüksek Ülkeler, (Milyar \$).....	52

KISALTMALAR

AR-GE	Araştırma Geliştirme
BAE	Birleşik Arap Emirlikleri
BM	Birleşmiş Milletler
BMGK	Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
BOO	Brüt Okullaşma Oranı
DYY	Doğrudan Yabancı Yatırımlar
EKK	En Küçük Kareler
FKÖ	Filistin Kurtuluş Örgütü
GSMH	Gayrı Safi Milli Hasıla
GSS	Gayrisafi Sermaye Stoku
GSYH	Gayrisafi Yurtiçi Hasıla
ILO	Uluslararası Çalışma Örgütü
KBGSYH	Kişi Başına Gayrisafi Yurtiçi Hasıla
MENA	Orta Doğu ve Kuzey Afrika Bölgeleri
MG	Milli Gelir
OAPEC	Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Birliği
OECD	Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü
OPEC	Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü
ÖSO	Özgür Suriye Ordusu
SGP	Satın Alma Gücü Paritesi
TAO	Ticari Açıklık Oranı
TSK	Türk Silahlı Kuvvetleri

GİRİŞ

Gerek tarih boyunca gerekse günümüze bakıldığında ülkelerin ekonomik ve toplumsal alandaki gelişimleri ve ekonomilerinin büyümesi, işgüçlerini istihdam etmelerine bağlıdır. Dünyada küreselleşmenin yaygınlaşması uluslararası ticareti artırarak ülkelerin üretim yapılarının değişimine yol açmıştır. Ülkelerde yaşanan bu değişim aynı zamanda üretim faktörlerini de etkilemiş, üretim faktörleri içerisinde temel taş olan emek faktörü, ülkelerin ekonomik gelişmesinin önemli bir göstergesi haline gelen istihdam oranlarında değişime yol açmıştır ve ülkeler işgücünü üretime katarak ekonomik gelişmelerine katkı sağlayabilmişlerdir.

Ülkelerin ekonomik büyümelerinde nüfuslarının yarısını oluşturan kadınların işgücüne katılımlarının sağlanması ve istihdam edilmeleri önemli etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Ülke kategorilerinde kadınların enformel sektöre itilmediği, düşük ücret düzeylerinde çalışmayı kabul etmek zorunda olmadıkları, güçlü bireyler olarak toplumda yer almalarının ancak istihdam edilmeleriyle gerçekleşeceği kesin ve sarsılmaz bir paradigmaya dönüşmüştür (Kılınç, 2015, s.122). Küresel dönüşümle beraber kadınların işgücü piyasasında bir artış gözlemlense de kadın istihdamı gerek dünyada gerekse çalışmada konu edindiğimiz Orta Doğu ülkelerinde istenilen seyri yakalayamamıştır. Kadınların işgücüne katılım oranları bölge ülkelerinde ülkelerarası farklılıklar yansıtmaktadır.

Dünya petrol rezervlerinin %56'sına, dünya doğalgaz rezervlerinin %40'ına sahip olan Orta Doğu ülkeleri (Tablo 1.1.), enerji ihtiyacının büyük oranını karşılamaktadır. Doğal kaynak yönünden zengin olan bölge, gelişmekte olan ülkeler kapsamında yer almaktadır. Dolayısıyla gelişmişlik seviyeleri enerji kaynağı yönünden zengin olmak haricinde istihdam, işgücü yapısı ve oranı ile de önem arz etmektedir. Böylelikle ülkelerin yeterli ve de nitelikli işgücü oranına sahip olmakla birlikte, üretime katılımlarının etkin olması gerekmektedir. Orta Doğu ülkeleri, enerji kaynakları açısından zengin olmalarına rağmen tam istihdam noktasına ulaşamamış, kadın istihdamı da bölge ülkelerinde istenilen düzeyde gerçekleşememiştir.

Orta Doğu ülkeleri perspektifinde yapılan bu çalışmada araştırmaya konu olan veriler henüz yayınlanmadığı için, bölge ülkelerini açıklarken kullanılan tablolardaki verilerin bir kısmı 2018-2019 yıllarına kadar araştırma konusuna dahil edilirken bir

kısmı 2020-2021 yılları üzerine çalışılmıştır. Çalışmada kullanılan istatistikî verilerin büyük kısmı Dünya Bankası'nın Dünya kalkınma göstergelerinden elde edilmiştir.

Çalışmanın amacı; hayatın her alanında rol oynaması gereken kadınların gelişmekte olan ülke bağlamındaki Orta Doğu ülkeleri perspektifinde, kadın işgücü piyasasının mevcut durumuna ilişkin temel göstergeleri ve kadın istihdamının ekonomik büyümeye etkilerini ekonometrik verilerle analiz ederek literatüre katkı sağlamaktır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır.

İlk bölümde bir coğrafyadan daha fazlası olan Orta Doğu'nun coğrafi sınırları tanıtılmış, üç büyük dinin doğduğu bölgede yaşamış olan medeniyetlere yer verilmiş, bölgenin önemli enerji kaynakları ile enerji üssü oluşu, nüfus yapıları ve ekonomisine değinilmiştir.

İkinci bölümde istihdamın yapısı ve büyüme başlığı altında; bu bölüm kapsamında istihdamı etkileyen faktörler üzerinde durulmuş olup, istihdam, işsizlik ve ekonomik büyüme konuları kavramsal olarak açıklanmış, ilgili konular bölge ülkelerini kapsayan verilerle desteklenmiştir.

Üçüncü ve son bölümde ise, çalışmanın amacına bağlı olarak 13 Orta Doğu ülkesi kapsamında ekonometrik analiz gerçekleştirilmiştir. Çalışmada bağımlı değişken olarak satın alma gücü paritesine göre (SGP) kişi başına düşen GSYH, bağımsız değişken olarak kadın istihdamı ve erkek istihdamı parametreleri analize edilmiştir. Çalışmaya gayri safi sermaye stoku ve ticari açıklık oranı kontrol değişkenleri de dahil edilmiştir. Çalışmada değişkenlerin analizi için Stata 17 paket programından yararlanılmıştır.

Yerel literatür incelendiğinde kadın istihdamı ve ekonomik büyüme ilişkisi kapsamında oldukça kapsamlı çalışmalara rastlanırken, Orta Doğu ülkelerinde kadın istihdamının ekonomik büyüme ilişkisi asgari seviyede olması çalışmanın yerli literatüre katkı sağlaması açısından önem arz etmektedir.

BÖLÜM 1

ORTA DOĞU'NUN TEMEL ÖZELLİKLERİ

Günümüzde Orta Doğu olarak anılan bölge, yazının keşfi olarak kabul edilen tarihin başlangıcından bu yana insan soyunun oluşturduğu medeniyetlere beşiklik etmiş, dünyanın birçok yerinde oluşan medeniyetlerin gelişip yayılmasında önemli rol oynamıştır. İklimi, bitki örtüsü, enerji kaynakları ve ticaret yollarının kesişim noktasında bulunması bölgeyi her zaman önemli kılmıştır (Davutoğlu, 2016, s.130).

Orta Doğu ve Orta Doğu ülkelerinin tanıtılacağı bu bölüm coğrafi sınırlar, medeniyetlerin beşiği, üç büyük ilahi dinin doğduğu yer, dünya enerji üssü, jeostratejik konum, Müslüman nüfusun baskın olması ve Orta Doğu ülkeleri başlıkları altında devam edecektir.

1.1. COĞRAFİ SINIRLARI

Orta Doğu coğrafi olduğu kadar siyasi bir kavramdır. Ülkeler arasındaki karmaşık münasebetlerden, belirsizliklerden ve problemlerden kaynaklanan çatışmaların merkez noktasıdır. Bazılarına göre az gelişmiş, bazılarına göre zenginliğin baş merkezidir. Üzerine çok şeyin söylendiği fakat pek az şeyin bilindiği bir coğrafyadır (Arı, 2014, s.9).

Konuyla ilgilenenler Orta Doğu coğrafyasının sınırları konusunda mutabık kalamamışlar, birbirinden farklı tanımlar ortaya koymuşlardır (Özalp, 2011, s.620; Sharqi, 2018, s.163-164). Tanımlamalar, araştırmacıların görüşlerine, tutumlarına göre farklılık göstermiştir (Doğanay ve Altun, 1994, s.431).

Orta Doğu kavramı ilk kez 1902 yılında Amerikan deniz tarihinin babası olarak bilinen ünlü strateji uzmanı Alfred Thayer Mahan tarafından kullanılmıştır. Mahan, Arabistan ile Hindistan arasındaki bölgeyi Orta Doğu diye adlandırmıştır (Çelik ve Gürtuna, 2005, s.17).

Coğrafyacılar göre Orta Doğu, Asya kıtasının güneybatı kısmıdır (Özdemir, 2012, s.6). Geçmişte denizaşırı politikalar izleyen ve koloniler oluşturmaya çalışan Avrupalı devletler, özellikle Fransa ve İngiltere, Birinci Dünya Savaşı'na kadar Doğu Akdeniz Ülkelerini (Lübnan, Suriye), Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Mezopotamya,

Arap Yarımadası ve İran'ı Orta Doğu olarak kabul etmişlerdir (Zehir, 2004, s.278). Bazı araştırmacılar Mısır'dan Basra Körfezi'ne, Türkiye'den İran'a ve Hint Okyanusuna kadar olan bölgeyi Orta Doğu kabul etmişlerdir (Özdem, 2016, s.4). Leonard Binder'e göre Orta Doğu, Afganistan, Pakistan, Türkiye ve Arap Devletlerini içine alan, Libya'dan İran'a kadar uzanan bölgenin adıdır (Ismael, 1986, s.6).

Bazı Avrupalı coğrafyacılar 19. yüzyılın sonu ve 20. Yüzyılın başlarında “Yakın Doğu” ve “Uzak Doğu” kavramlarını ortaya atmışlardır (Lewis, 1994, s.76). Fırat ve Dicle Nehirlerinin doğusunu Uzak Doğu, Fırat ve Dicle Nehirlerinin batısını Yakın Doğu olarak adlandırmışlardır (Şahin, 2015, s.202-203).

Orta Doğu'nun sınırlarını jeokültürel ve jeopolitik olarak tanımlamakta fayda vardır. Jeokültürel olarak Orta Doğu dar anlamda “Mısır'dan İran'a (Nil Nehrinden Mezopotamya havzasına), geniş anlamda Fas'tan Pakistan'a (Atlantik'ten Ganj Nehri havzasına) kadar uzanan bölgenin adıdır. Jeopolitik olarak Afroavasya anakarasının kesişim hattıdır. Asya'nın batı, Afrika'nın kuzey ve Avrupa'nın doğu sınırlarını kapsar. Deniz jeopolitiği yönünden, Akdeniz'in güneyi ve doğusu, Karadeniz ve Hazar Denizi'nin güneyi, Kızıldeniz ve Basra Körfezi'ni içine alan bölgenin adıdır (Davutoğlu, 2016, s.324-327).

Orta Doğu, Dünya Adası diye adlandırılan, dünya kara alanının %75'ine ve dünya nüfusunun %87'sine sahip olan Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının kavşak noktasında bulunan bölgenin adıdır. Dünya Bankası Cezayir, Bahreyn, Cibuti, Mısır, İran, Irak, İsrail, Ürdün, Kuveyt, Lübnan, Libya, Malta, Fas, Umman, Katar, Suudi Arabistan, Suriye, Tunus, BAE, Filistin ve Yemen'i Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkeleri olarak tanımlamaktadır (World Bank, 2021). Biz çalışma kapsamına giren ülkeleri bu tanımdan yararlanarak belirlemeyi tercih ediyoruz. Tanım gereği Kuzey Afrika ülkeleri olan Cezayir, Libya, Tunus, Malta ve Fas ile Orta Doğu ülkelerinden veri bulunmayan Cibuti ve Filistin'i kapsam dışı tutuyoruz. Asya ve Avrupa kıtalarının kesişim noktasında bulunan Türkiye'yi analize dahil ediyoruz. Böylece tezin kapsamındaki Orta Doğu ülkeleri Türkiye, Mısır, İran, Suudi Arabistan, Irak, Suriye, Bahreyn, Ürdün, Kuveyt, Lübnan, Umman, Katar, BAE, Yemen ve İsrail oluyor.

1.2. MEDENİYETLERİN BEŞİĞİ

İnsanlık tarihinde yerleşik yaşam ilk defa büyük su kaynakları yakınlarında, Orta Doğu bölgesinde bulunan Nil, Fırat ve Dicle Nehirleri havzalarında ortaya çıkmıştır. Mezopotamya, Doğu Akdeniz ve Mısır tarihteki ilk medeniyetlerin merkezi olmuştur. Anılan coğrafyada hayat bulan Sümer, Asur, Babil, Hitit ve Antik Mısır medeniyetleri yeryüzündeki ilk medeniyetler olmuşlar ve tarihin akışını belirlemişlerdir (Ateş ve Ünal, 2004, s.21; Dursun, 2005, s.312; Huntington, 2020, s.58).

Sümerler (M.Ö. 4000- M.Ö. 2000), örgütsel yapıya sahip bir uygarlık olmuşlar, kendilerinden sonraki pek çok medeniyetin oluşumunda rol oynamışlardır (Ateş ve Ünal, 2004, s.25). Sümerler, yerleştikleri bölgedeki bataklıkları kurutmuş, toprakları işlenebilir, bereketli topraklar haline getirmişlerdir. Bu sayede yaşamış oldukları bölgenin yerleşim yeri olmasında etkili olmuşlar, yazıyı keşfederek zamanın en gelişmiş uygarlığı haline gelmişlerdir. Sümerler tarihe yaptıkları bu katkılar neticesinde ilk şehir devletlerinin kurulmasına katkı sağlamışlardır. Bu özellikleri ile tarih öncesi devirleri bitiren, tarihi devirleri başlatan medeniyet olmuşlardır (Özgül, 2011, s.402-403). Tarihte ilk kez çivi yazısını geliştirip eserler vermişler, matematik, dil, tıp, astroloji alanında ilk çalışmaları yapmışlardır.

Sümerlerin devlet yönetimleri askeri prensiplere göre değil, dinsel tercihlere göre şekillenmiştir. İnandıkları tanrıların Ziggurat ismini verdikleri tapınaklarda yaşadıklarını kabul etmişlerdir (Ateş ve Ünal, 2004, s.26).

Asurlar (M.Ö. 2025- M.Ö. 612), Anadolu ve Mısır medeniyetleri ile ilişkiler kurmuşlar, eski Yunan kültürünü benimsemişlerdir. Devlet yönetimi şahsi tercihlere göre şekillenmiştir. Ele geçirdikleri yerlerde yaşayanlara baskıyla boyun eğdirmişler ve bu durumu merkezi otoritenin sağlandığının göstergesi kabul etmişlerdir (Ateş ve Ünal, 2004, s.28). Asurlar tarihte ilk mimari eserleri oluşturan ve ileri savaş tekniklerini geliştiren medeniyet olmuşlardır.

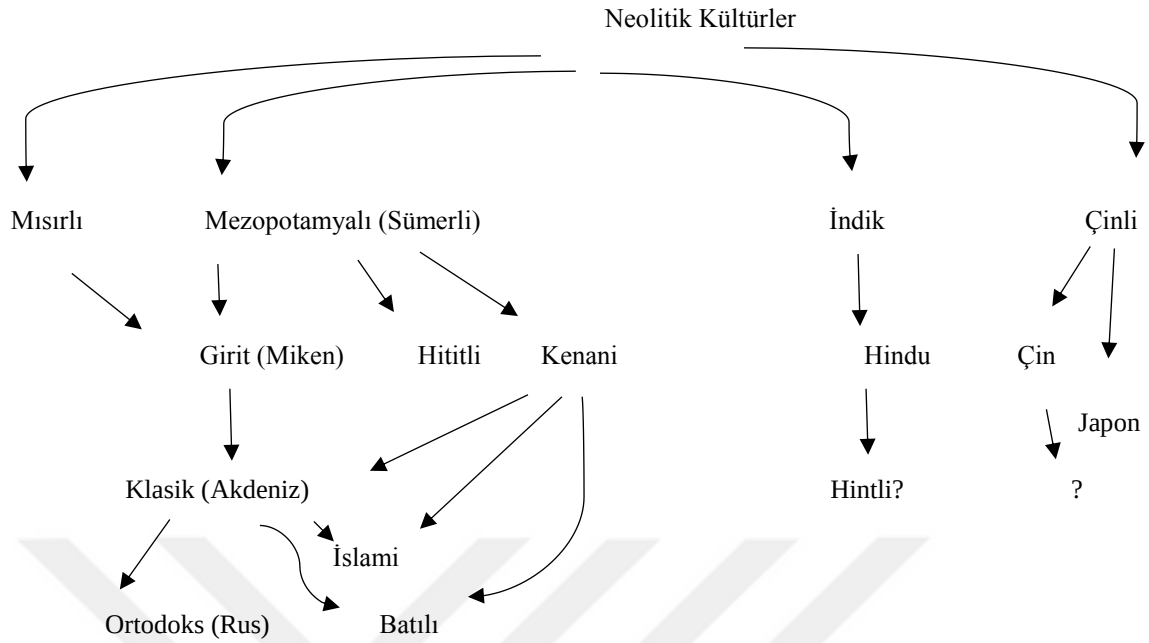
Babil Devleti (M.Ö. 1894- M.Ö. 539), Mezopotamya’da Babil kenti çevresinde kurulmuştur (Sarı, 2016, s.3). “İlk Mutlak Krallık” Babil uygarlığında ortaya çıkmıştır. Bu uygarlık başlangıçta ‘kent devleti’ iken zamanla hukuk devletine dönüşmüştür. Bu dönüşümde kral Hammurabi’nin etkisi büyük olmuştur (Ateş ve Ünal, 2004, s.26-27).

Hammurabi Kanunları, dinî temellere dayanan, kralın verdiği hükümleri halka anımsatmak amaçlı dikme taşlar üzerine kazınan ilk hukukî metinlerdir. Dünyada toprağı kullanıp işlemek için oluşturulan ilk reformist kanunlardır (Ateş ve Ünal, 2004, s.27). Sert cezaların yanı sıra kadın hakları ve kadınlara tanınan ayrıcalıklarıyla da bilinmektedir (Saygılı, 2016, s.1). Babiller tarihte, dünya mirasının yedi harikasından biri olan Babil'in Asma Bahçelerini ve Tanrı'ya ulaşmak için, gökyüzüne yükselen merdiven şeklinde yaptıkları Babil Kulesini inşa etmişlerdir (Sarı, 2016, s.3-11).

Hititler (M.Ö. 1600- M.Ö. 1178), Orta Anadolu, Kuzey Suriye ve Batı Mezopotamya'da egemenlik sürmüşlerdir (Taş, 2008, s.74). Mısır'la yaptıkları Kadeş Savaşı sonrası tarihteki ilk yazılı barış antlaşması olan Kadeş Antlaşmasını imzalamışlardır. İleri düzeyde sanat eserleri üretmişlerdir (Freeman, 2003, s.82).

Antik Mısır (M.Ö. 3050- M.Ö. 31), Nil Nehri havzasında kurulmuş, kağıdı ve resim yazısı olarak bilinen hiyeroglif yazıyı bulmuşlardır. Mısır piramitlerini ve labirent adlı mezarları yapmışlardır. Tıp, anatomi, ilaç yapımı, eczacılık ve matematikte kendilerini geliştirmişlerdir.

Huntington (2020, s.60)'a göre, Doğu Yarımküre Medeniyetleri başlangıçta Mısır, Mezopotamya, İndik ve Çin medeniyeti olarak dörde ayrılır. Mısır medeniyeti, Girit (Miken) medeniyetini, oradan Klasik Akdeniz medeniyetini ve oradan Ortodoks, Batılı ve İslam medeniyetlerini etkilemiştir. Mezopotamya medeniyeti, Girit ve Kenani medeniyetleri üzerinden, Klasik Akdeniz, Batılı ve İslam medeniyetlerini etkilemiştir. Girit medeniyeti, Akdeniz medeniyeti üzerinden Ortodoks, Batılı ve İslam medeniyetlerini etkilemiştir. Kenani medeniyeti, Batılı ve İslam medeniyetlerini hem doğrudan, hem de Akdeniz medeniyeti üzerinden dolaylı olarak etkilemiştir (Şekil 1.1).

Şekil 1.1. Doğu Yarımküre Medeniyetleri

Kaynak: (Huntington, 2020, s.60).

1.3. ÜÇ BÜYÜK İLAHİ DİNİN DOĞDUĞU YER

Orta Doğu, geliş sırasına göre üç büyük ilahi din olan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'ın doğduğu ve daha öncesinde pek çok peygamberin yaşadığı yerdir. Bu özelliği ile dinler coğrafyası olarak anılmaktadır (Demir, 2019, s.237; Dursun, 2005, s.312).

Üç büyük ilahi din buradan dünyaya yayılmıştır. Peygamberlere ait büyük mucizeler burada yaşanmıştır. Nemrut, Hz. İbrahim'i burada ateşe atmak istemiştir. Firavun, Hz. Musa'yı ve ona tabi olanları burada öldürmek istemiş, ancak kendisi ve askerleri burada Kızıldeniz'in sularına gömülmüştür. Hz. İsa'nın düşmanları onu burada çarmıha germek istemişlerdir.

Kudüs, üç ilahi din açısından kutsal sayılan müstesna bir yerdir. Hz. Muhammed Miraçta buradan göğe yükselmiştir. Yahudiler için en kutsal ibadet yeri sayılan Ağlama Duvarı burada bulunmaktadır. Hristiyanlar için Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği ve kabre konulduğu düşünülen Kutsal Kabir Kilisesi burada bulunmaktadır.

Hristiyanlar 1096-1272 döneminde düzenledikleri dokuz hacı seferi ile Kudüs'ü Müslümanlardan almak istemişlerdir.

Kudüs, İlahi dinlere ait eserleri bünyesinde barındırması yönüyle farklı kültürlerin merkezinde yer almıştır. Uzun süre Osmanlı Devleti'nin egemenliğinde kalmış, Osmanlı Devleti yıkıldıktan sonra İngiltere ve İsrail tarafından işgal edilmiştir (El- Awaisi ve Ataman, 2019, s.8).

Bir Yahudi din devleti olan İsrail eski çağlardan beri yayılcı politikalar izlemiştir (Özey, 2019, s.233-234). M.Ö. 325 yılında Roma İmparatorunun Hristiyan dinini benimsemesi üzerine yaşanan Hristiyan-Yahudi çatışması Roma'nın üstünlüğü ile sonuçlanmıştır. Yahudiler çeşitli işkencelere maruz kalmışlar ve sürgün edilmişlerdir. Sürgündeki Yahudiler 2000 yıl boyunca kendi topraklarına dönme hayalleri kurmuşlar ve bu uğurda mücadele etmişlerdir (Kızıloğlu, 2012, s.36-42).

Avrupa'da yaşayan Yahudilere yapılan işkenceler semitizm ve anti-semitizm ideolojilerinin doğmasına yol açmıştır. İsrail Devleti, ideolojik politikalarının tümünü anti-semitizm ve Siyonizm (Dünyanın değişik yerlerindeki Yahudilerin Filistin'e dönmesi) üzerine kurmuştur (Armaoğlu, 2007, s.106; Kızıloğlu, 2012, s.45; Özey, 2019, s.234).

İngiltere, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Hindistan'a giden yollar üzerinde bulunan ve stratejik bağlamda önem taşıyan Filistin'in kontrolünü ele geçirmek istemiştir. Filistin'de Yahudi devleti kurmak isteyen Siyonistler ve İngiltere'nin Filistin hakimiyetini ele geçirme hedefi birbiri ile örtüşmüş, bu durum beraberinde Filistin'de Yahudi devleti kurma amacını taşıyan Balfour Deklarasyonu'na giden yolu açmıştır. Yahudiler, Filistin topraklarına yerleşirken başta İngiltere olmak üzere sömürgeci güçlerden destek almışlardır (Kemiksiz, 2016, s.128, 137).

Filistin topraklarının Yahudilere ait olduğu düşüncesi, Filistin'de bir Yahudi Devleti kurulmasının temelini oluşturmuştur (Seliktar, 1986, s.66). Filistin topraklarında İsrail Devleti kurulması düşüncesi İkinci Dünya Savaşı yıllarında güçlenmiştir (Özey, 2019, s.234). ABD'nin İkinci Dünya Savaşı'ndan küresel güç olarak çıkması İsrail Devleti'nin kurulmasını hızlandırmıştır. Savaş sonrasında İngiltere, Yahudilerin silahlı örgütlerinin kendilerini zora sokmasından ve Filistin'i yönetmenin güçleşmesinden dolayı bu topraklardaki sorunu BM'e devretmiştir. BM bu konuda Filistin topraklarının Araplar ve Yahudiler arasında paylaşılması çözümünü sunmuştur. Sunulan bu çözüm yolu, Yahudilerin Araplar ile toprak mücadelesi vereceğinin sinyallerini vermiştir.

Yahudilerin Arap dünyasına karşı verdiği mücadele sonucunda 14 Mayıs 1948 tarihinde İsrail Devleti kurulmuştur (Balpınar, 2017, s.157-158).

Arap ülkelerinin Filistin topraklarında İsrail Devleti kurulmasına karşı çıkmaları Arap-İsrail savaşlarını başlatmıştır (Kemiksiz, 2018, s.128). Birinci Arap-İsrail Savaşı 14-15 Mayıs 1948'te Mısır, Ürdün, Lübnan, Suriye ve Irak kuvvetlerinin Filistin topraklarına girmeleriyle başlamıştır. Savaşta Arap ülkeleri ağır yenilgiye uğramış ve İsrail önemli toprak kazanmıştır. Kudüs topraklarının sınırı yeniden belirlenmiş, Filistinlilerin büyük bir kısmı mülteci konumuna düşmüştür (Kemiksiz, 2018, s.133).

Tarihe Altı Gün Savaşı olarak geçen ve 1967 yılında yapılan ikinci Arap-İsrail Savaşında İsrail uçakları Mısır, Ürdün ve Suriye uçaklarını tahrip etmiş ve savaş yine İsrail'in galibiyetiyle sonuçlanmıştır (Kemiksiz, 2018, s.135-136). İsrail topraklarını daha çok genişletmiş, Kudüs'ü ele geçirmiştir. İsrail'in, Filistin üzerindeki hakimiyeti mülteciler sorununu gündeme taşımıştır (Kemiksiz, 2018, s.136-148). İsrail bundan sonra Arap devletlerine İsrail Devleti'ni kabul ettirme politikası izlemiştir (Yılmaz, 2009, s.171).

Altı Gün Savaşı, Arap devletlerinin ekonomilerine ve askerî güçlerine zarar vermiş, derin izler bırakmıştır (Kemiksiz, 2016, s.149). Filistinliler, İsrail Devleti'ne karşı halk mücadelesini desteklemişler ve bu mücadele 1973 Arap-İsrail Savaşını doğurmuştur (Yılmaz, 2009, s.183).

Altı Gün Savaşı yenilgisini hazmedemeyen Suriye ve Mısır 6 Ekim 1973 tarihinde, Yahudilerce kutsal Yom Kippur gününde, İsrail'e savaş açmıştır. İsrail'i hazırlıksız yakalayan Mısır kuvvetleri Sina Yarımadası'nda ilerlemiş, Suriye kuvvetleri Golan'ı ele geçirmeyi başarmıştır. ABD'nin İsrail'e silah yardımı yapması üzerine savaşın seyri değişmiş ve taraflar ateşkese razı olmuştur. İsrail, Sina Yarımadası'ndan ve Golan'dan büyük ölçüde çekilmeyi, 1967 yılında yapılan savaşta işgal ettiği Batı Şeria'yı Ürdün'e iade etmeyi kabul etmiştir (Kemiksiz, 2018, s.137).

İsrail'e karşı ilk kez üstünlük elde eden Arap ülkelerinin (Kemiksiz, 2016, s.151) 1973 Savaşı sonrası petrolü silah olarak kullanmaları Petrol Krizi'ne yol açmıştır. Ayrıca Mısır, ABD ile iyi ilişkiler kurarak Orta Doğu'ya barış getirmeyi ve Filistin sorununa çözüm bulmayı amaçlayan 1978 Camp David anlaşmalarına giden yolu

açmıştır (Kemiksiz, 2018, s.137). 29 Temmuz 1980 tarihli Camp David Anlaşması ile İsrail'in Altı Gün Savaşı'nda işgal ettiği Kudüs'ün tüm dinlere açık olması kabul edilmiştir. Buna rağmen İsrail Parlamentosu Kudüs'ün ilhakı ve İsrail'in başkenti olması kararı almıştır (Yılmaz, 2009, s.266). Ancak ABD ve diğer ülkeler temsilciliklerini Tel Aviv'de tutmaya devam etmişlerdir.

Tunus'ta 2010 yılı sonlarında başlayan Arap Baharı Orta Doğu'da dinamikleri alt üst etmiştir. Antidemokratik devlet yapılarına karşı kitlesel halk ayaklanmaları başlamıştır (Karkın ve Yazıcı, 2015, s.202). Halkın kötü yaşam koşullarını protesto ettiği Arap Baharı domino etkisiyle Mısır, Suriye, Libya, Suudi Arabistan, Irak, Fas, Umman, Yemen, Lübnan, Ürdün gibi pek çok ülkeye yayılmıştır (Oğuzlu, 2011, s.16). Bazı ülkeler rejimlerinde revizyon yapmışlar, Tunus ve Mısır'da iktidar el değiştirmiş, Suriye ve Libya iç savaşa sürüklenmiştir. (Sağsen, 2011, s.58-59).

Arap Baharı'nın tetiklediği Suriye iç savaşı 15 Mart 2011 tarihinde Dera kentinde bir grubun barışçıl gösterileriyle başlamıştır. Muhalifler Esad rejiminden reform yapmasını, yönetimin demokratikleşmesini istemişler, Esad rejimi halkın bu talebine sert askerî önlemlerle karşılık vermiştir. Bunun üzerine iç karışıklık iç savaşa dönüşmüştür. Ülkede 2011 yılından bu yana yaşanan iç savaşta 350 bin can kaybı yaşanırken, yaklaşık 6,7 milyon sivil yaşanan karışıklıktan zarar görmemek amacıyla kaçmayı denemiştir (Polat, 2016, s.141-143; Anadolu Ajansı, 2022).

Suriye iç savaşı yıllar boyunca çeşitli safhalardan geçmiştir. Muhalif güçler 2012-2013 yıllarında Şam'a yaklaşmışlar, Halep'e büyük ölçüde sahip olmuşlardır. 2013 yılı sonunda, DAESH terör örgütünün Suriye'de güç kazanmasıyla iç savaş farklı bir boyut almıştır. Başta Rusya olmak üzere İran ve Çin Esad rejimini desteklemişlerdir. 2015 yılına kadar muhalif grup ve terör örgütü DAESH, Suriye'nin yarısı üzerinde egemenlik kurarak toprak ve güç kazanmış, bundan sonra Esad rejimi güçlenerek muhalif gruplara karşı üstünlük sağlamıştır (Polat, 2016, s.144-150). 2016 yılında Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) ve Özgür Suriye Ordusu (ÖSO) bölgedeki terör örgütünü temizlemek amacıyla Fırat Kalkanı Harekatını başlatmıştır. Fırat Kalkanı Harekatıyla birlikte birçok bölge terör örgütünden temizlenmiştir. Türkiye 2018 yılında Afrin'de bulunan terör örgütü YPG-PKK, DAESH'e karşı Zeytin Dalı Harekatını başlatmıştır. Esad rejiminin 2020 yılında saldırılmazlık bölgesi olan İdlib'de sivil halka saldırması ve

gözetleme görevi gören 34 Türk askerini şehit etmesi üzerine Türkiye Bahar Kalkanı Harekatını başlatmıştır (Anadolu Ajansı, 2020).

Mısır'da 2011 yılındaki Tahrir İsyanı sonucu seçimle iktidara gelen Muhammed Mursi 3 Temmuz 2013 tarihinde ABD destekli askeri darbeye görevden uzaklaştırılmıştır (Telci, 2014, s.7). Bu darbe Arap Baharı'nın bölgeyi demokratikleştirme amacının sahte bir amaç olduğu, asıl amacının bölge ülkelerini parçalamak olduğu kaygılarını artırmıştır.

Günümüzde Mısır, Ürdün, BAE, Bahreyn, 15 Eylül 2020 tarihinde İsrail ile ilişkileri normalleştirme anlaşması imzalamışlardır. Bazı Arap ülkeleri ve Filistin Kurtuluş Örgütü bu durumun Kudüs'e ihanet olduğunu ifade etmişlerdir (Kalabalık, 2020). Bu bölgede birbirleriyle barışık güçlü egemen devletler oluşmadığı müddetçe, bölge küresel egemen güçlerin gövde gösterisi yaptıkları ve vekalet savaşları yürüttükleri alan olmaya devam edecektir.

1.4. DÜNYA ENERJİ ÜSSÜ

Orta Doğu, sahip olduğu petrol ve doğalgaz rezervleriyle dünyanın en önemli enerji üssüdür. Bölgede ilk petrol kuyusu 1884 yılında İran'da açılmış, daha sonra Irak'ta olmak üzere tüm Orta Doğu'ya yayılmıştır (Özey, 2019, s.151). Bölge zamanla dünya petrol tüketiminin %40'ını üretir hale gelmiştir (Yılmaz, 2009, s.209).

Petrolün tarihsel seyri beş döneme ayrılabilir: 1. dönemde (1859-1899) petrol ve doğalgaz yalnızca birkaç işletme tarafından kömür ve asfalt üretiminde kullanılmak amacıyla üretilmiştir. 2. dönemde (1900-1945) petrol ulaşımında da kullanılmaya başlamış ve önemi artmıştır. 3. dönemde (1946-1972) dünyanın en büyük petrol tüketicisi olan ABD'nin Orta Doğu petrollerine yönelmesiyle Orta Doğu petrolün en fazla üretildiği bölge konumuna yükselmiştir. 4. dönemde (1974-1996) OPEC'in kararları etkili olmuş ve petrol krizleri yaşanmıştır. 5. dönemde (1997-2015) sanayi alanında yaşanan modernleşmeyle alternatif enerji kaynakları arayışı artmıştır (Harunoğulları, 2017, s.129; Özey, 2019, s.150-151).

Dünyanın kanıtlanmış ham petrol rezervlerinin 2018 yılı itibariyle %79,4'ü OPEC üyesi ülkelerde, OPEC'in petrol rezervlerinin %64,5'i (dünya rezervlerinin

%55'i) Orta Doğu'da bulunmaktadır. (OPEC, 2021a). 2019 yılı itibariyle dünya kanıtlanmış doğalgaz rezervinin %39,2'si Orta Doğu'da bulunmaktadır (OPEC, 2021b).

Tablo 1.1.'de görüldüğü gibi, 2021 yılı itibariyle, dünya ham petrol rezervi 1.545 milyon varildir. Bunun 869,6 milyon varili yani %56'sı Orta Doğu ülkelerine aittir. Aynı yıl Orta Doğu ülkelerinin dünya ham petrol rezervlerindeki payları, Suudi Arabistan %17, İran %13, Irak %9, Kuveyt %7, BAE %7, Katar %2, diğer ülkeler %1'den az olmuştur. 2021 yılı 206 milyar metreküp dünya doğalgaz rezervinin 81,3 milyar metreküpü, dünya rezervinin ise %40'ı Orta Doğu ülkelerine aittir. Bu ülkelerin dünya doğalgaz rezervlerindeki payları, İran %16, Katar %12, Suudi Arabistan %4, BAE %4, Irak %2, Kuveyt %1, diğer ülkeler %1'den az olmuştur.

Tablo 1.1. Dünya Ham Petrol ve Doğalgaz Rezervlerindeki Paylar, 2021

Dünya Petrol Rezervindeki Pay			Dünya Doğalgaz Rezervindeki Pay		
	Milyon Varil	%		Milyar m ³	%
S. Arabistan	267,2	17	İran	34,0	16
İran	208,6	13	Katar	24,0	12
Irak	145,0	9	S. Arabistan	8,5	4
Kuveyt	101,5	7	BAE	8,2	4
BAE	111,0	7	Irak	3,7	2
Katar	25,2	2	Kuveyt	1,8	1
Umman	5,4	1 <	Umman	673	1 <
Suriye	2,5	1 <	Diğerleri	624	1 <
Diğerleri	3,2	1 <			
Orta Doğu	869,6	56	Orta Doğu	81,3	40
Dünya	1.545,0	100	Dünya	206,0	100

Kaynak: (OPEC, 2021)

1.5. JEO-STRATEJİK KONUM

Orta Doğu, Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının kesişim noktasında bulunmakla dünyanın merkezi sayılabilecek bir konuma sahiptir. Eski çağlarda ilk medeniyetlerin oluşmasına öncülük etmiştir. Üç büyük ilahi din (Hristiyanlık, Yahudilik, İslam) burada insanlığa ulaşmıştır. Küresel güçler tarih boyunca bölgeyi egemenlikleri altında tutmaya

çalışmışlardır. Batılı küresel güçlerin doğulu küresel güçleri veya doğulu küresel güçlerin batılı küresel güçleri kontrol edebilmeleri Orta Doğu'da güçlü olmalarına bağlıdır.

Araştırma konusu ülkelerin dünya nüfusundaki payları Türkiye %1,08, İran %1,08, Mısır %1,31, Suudi Arabistan %0,45, Irak %0,52, Suriye %0,22, Ürdün %0,13, Lübnan %0,09, BAE %0,13, Bahreyn %0,02, Umman %0,07, Katar %0,04, Kuveyt %0,05, Yemen %0,38, İsrail %0,11, toplam %5,68'dir (Worldometers, 2020). Türkiye, İran ve Mısır dışındaki bölge ülkelerinin her birinin dünya nüfusu içindeki payı %1'in altında kalmaktadır. Bu ülkeler nüfus büyüklüğü bakımından dünyada önemli bir ağırlığa sahip değildir.

Orta Doğu, Kara Hakimiyet ve Deniz Hakimiyet Teorileri açısından büyük öneme sahiptir. Halfrod John Mackinder tarafından geliştirilen Kara Hakimiyet Teorisinde Doğu Avrupa'dan Moğolistan'a kadar uzanan ve tüm Orta Asya'yı içine alan bölge Merkez Bölge (Heartland) kabul edilir. Bu bölgeye hâkim olanın Avrasya'ya, Avrasya'ya hakim olanın Dünya Adası'na (Asya, Avrupa ve Afrika), Dünya Adası'na hakim olanın Dünyaya hakim olacağı iddia edilir. Bu düşünce Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarının yaşanmasında etkili olmuştur. Orta Doğu, Merkez Bölgeye komşu ve onu etkileyebilecek konumda olması yönüyle önemli olmaktadır (Akdeniz, 2003, s.83; Davutoğlu, 2016, s.324).

Alfred Thayer Mahan tarafından geliştirilen Deniz Hakimiyet Teorisine göre, denizlere hâkim olan dünya ticaretini kontrol edebilir, dünya ticaretini kontrol eden dünyaya hakim olabilir. Çünkü deniz her yöne ulaşım imkanı verir, deniz ulaşımı kara ulaşımından daha kolaydır, suyun kaldırma gücü sayesinde çok ağır yükler taşınabilir. Bu teori, küresel gücün Avrupa'dan deniz taşımacılığında büyük gelişme gösteren Amerika'ya geçmesinde ve ABD'nin küresel hakimiyette baskın ülke olmasında etkili olmuştur (Akdeniz, 2003, s.83; Kocakenar, 2015). Orta Doğu, İstanbul-Çanakkale Boğazlarına, Süveyş Kanalına, Aden-Hürmüz Geçitlerine sahip olmakla dünyanın doğusunu batısına, kuzeyini güneyine deniz yolu ile bağlamakta ve böylece Deniz Hakimiyet Teorisi açısından stratejik bir konuma sahip olmaktadır (Davutoğlu, 2016, s.326).

Orta Doğu'ya jeo-stratejik konum kazandıran belli başlı etkenler; üç kıtayı birleştiren karayollarına sahip olma, Avrupa, Afrika ve Asya'ya uzanan demiryoluna sahip olma, küresel güçleri yakından ilgilendiren su yollarına sahip olma, Asya-Avrupa hava yolu hattında bulunma, dünya ham petrol rezervlerinin %56'sına sahip olma, üç büyük ilahi dinin merkezi olma ve kültür ve turizm tarihi açısından oldukça geniş bir etki alanına sahip olma şeklinde özetlenebilir (Ulutaş, 2006, s.18-19).

1.6. MÜSLÜMAN NÜFUSUN BASKIN OLMASI

Tablo 1.2.'de görüldüğü gibi, araştırma konusu ülkelerden Mısır, Türkiye ve İran büyük nüfuslu ülkeler olarak öne çıkmaktadır. Irak, Suudi Arabistan, Yemen, Suriye ve Ürdün nüfusu 10 milyondan büyük olan ülkelerdir. Anılan ülkelerin tamamında nüfusun %90'dan fazlasının Müslüman olması bölgede yaşayan toplam nüfusun %90'dan fazlasının Müslüman olmasına yol açmaktadır. Bölge ülkelerinden Yahudi din devleti olan İsrail belirgin farklılık göstermektedir. Bu ülkede yaşayan nüfusun %18'i Müslüman, geri kalanının büyük çoğunluğu Yahudi'dir. Genel durumdan farklılaşan bir diğer ülke Lübnan'dır. Bu ülkede yaşayan nüfusun yarısından fazlası (yaklaşık %58) Müslüman, geri kalanı büyük ölçüde Hristiyan'dır.

Tablo 1.2. Toplam Nüfus ve Müslüman Nüfusun Payı, 2021

	Toplam Nüfus (Milyon)	Müslüman Nüfus (%)
Türkiye	85,0	99,2
İran	85,0	99,4
Mısır	104,2	92,4
S. Arabistan	35,3	97,1
Irak	41,1	95,7
Suriye	18,2	93,0
Ürdün	10,2	97,2
Lübnan	6,7	57,7
BAE	9,9	76,0
Bahreyn	1,7	73,7
Umman	5,2	85,9
Katar	2,9	77,5
Kuveyt	4,3	74,6
Yemen	30,4	99,1
İsrail	8,7	18,0

Kaynak: (Worldpopulationreview, 2021).

Dünyadaki toplam 1.876.229.602 Müslüman nüfusun 391,8 milyonu Orta Doğu'da yaşamaktadır (Worldpopulationreview, 2022). Orta Doğu'daki Müslüman nüfusun büyük çoğunluğu Sünni mezhebine mensuptur. Şîi mezhebine mensup olanlar yalnızca İran ve Irak'ta çoğunluğu oluşturmaktadır (Büyükkara, 2013, s.322).

Tablo 1.3.'te dünya nüfusunun dinlere göre dağılımı görülmektedir. Dünya üzerinde milli dinler ortak ve kültürel bir mirasa sahip olmakla beraber aynı etnik özellikleri paylaşmaktadırlar. Diğer bir deyişle, etnik dinlerde biyolojik köken ve kan bağı öne çıkmakta ve bu dinlerde misyonerlik faaliyetleri görülmemektedir. Örneğin İslamiyet ve Hristiyanlık din değiştirme yoluyla diğer dinlere mensup insanları kendi bünyelerine katarak etki alanlarını genişletmektedirler (Berktaş ve Atasoy, 2007, s.25). Müslüman nüfus 1900 yılında toplam nüfusun %12,4'ünü oluşturmuşken, 2019 yılında %22,5'e yükselmiştir. İslam Dinine mensup olanlardaki hızlı artış İslam ülkelerinde nüfusun hızlı artmasından ve diğer dinlere mensup olanların din değiştirerek İslam Dinini seçmelerinden kaynaklanmıştır (Huntington, 2020, s.85). Küresel İslamofobi

kampanyalarına biraz da bu çerçeveden bakmakta yarar vardır. Diğer dinlere mensup küresel egemen güçler İslam Dinini karalayarak bu süreci engellemek istiyor olabilirler.

Tablo 1.3. Dünya Nüfusunun Dinlere Dağılımı, %

	1900	2019
İslam	12,4	22,5
Hristiyanlık	34,4	32,8
Yahudilik	0,8	0,2
Hindu	12,5	13,8
Budist	7,8	7,2
Ateist/Agnostik	0,0>	11,8
Diğer Dinler	32,1	11,8

Kaynak: Huntington, 2020, s.84; Bigthink, 2019; Johnson ve Barret, 2004, s.951).

1.7. ORTA DOĞU ÜLKELERİ

Bu başlık altında, Orta Doğu ülkeleri nüfus yapısı, ekonomik yapı ve dış ticaret bakımından tanıtılmaya çalışılacaktır.

1.7.1. Nüfus Yapısı

Toplam nüfusu yaklaşık 500 milyon olan Orta Doğu ülkelerinin 2020 yılı itibariyle nüfus büyüklükleri, nüfus yoğunlukları, nüfus artış oranları ve ülkelerin yüz ölçümleri Tablo 1.4.'te gösterilmiştir. Orta Doğu ülkelerinin 2020 yılı nüfus büyüklüğüne göre sıralanışları; Mısır, Türkiye, İran, Irak, Suudi Arabistan, Yemen, Suriye, Ürdün, BAE, İsrail, Lübnan, Umman, Kuveyt, Katar ve Bahreyn olmaktadır. Orta Doğu bölgesi, coğrafi konumu itibariyle ve dünya ticaretinde petrol ve doğalgaz gibi önemli enerji kaynaklarına sahip olması sebebiyle stratejik öneme sahiptir.

Coğrafi farklılıklara ve doğal kaynak zenginliğine bağlı olarak ülkelerin nüfus yoğunlukları farklılaşmıştır. Çevre koşullarının yaşam için elverişli ve ekonomik potansiyeli yüksek olan yerlerde nüfus yoğunluğu genel olarak daha yüksek, kuraklığın hüküm sürdüğü çöllerde ve çöllere komşu alanlarda nüfus yoğunluğu daha azdır.

Tablodaki 1.4.'teki veriler ışığında Orta Doğu ülkelerinin nüfus yoğunluğu sıralanışı Bahreyn, Lübnan, İsrail, Katar, Kuveyt, BAE, Ürdün, Türkiye, Mısır, Suriye, Irak, Yemen, İran, Suudi Arabistan ve Umman'dır. Suudi Arabistan, İran, Mısır, Yemen ve Umman'da çöller önemli alan kaplamasına rağmen, petrol ve doğalgaz verimliliği yönüyle önemli ülkeler olarak ön plana çıkmaktadır. Nüfus yoğunluğunun en az olduğu bölge ülkeleri Suudi Arabistan-Umman, İran ve Yemen'dir.

Ülkelerin sahip olduğu demografik veriler dikkate alındığında bölge ülkelerindeki en düşük nüfus artış oranına sahip olan ülkeler Ürdün %1,0, Türkiye %1,1, BAE %1,2, İran %1,3'tür. En yüksek nüfus artış oranına sahip ülkeler Bahreyn %3,6, Umman %2,6, Suriye %2,5, Irak ve Yemen %2,3'tür.

Orta Doğu ülkeleri fiziki büyüklük yönüyle değerlendirildiğinde en büyük ülkesi 2.149.690 km²'lik alan ile Suudi Arabistan'dır. Bu ülkeyi 1.628.760 km²'lik alan ile İran, 995.450 km²'lik alan ile Mısır ve 769.630 km²'lik alan ile Türkiye izlemektedir. Bölgenin en küçük ülkesi 780 km²'lik alan ile Bahreyn'dir. Bahreyn'i 10.230 km²'lik alan ile Lübnan, 11.490 km²'lik büyüklükle Katar, 17.820 km²'lik büyüklükle Kuveyt izlemektedir.

Tablo 1.4. Demografik Göstergeler ve Yüz Ölçüm, 2020

	Nüfus Büyüküğü Milyon İnsan	Nüfus Yoğunluğu İnsan Sayısı/Km ²	Nüfus Artış Oranı %	Yüz Ölçüm Km ²
Türkiye	84,3	110	1,1	769.630
İran	84	52	1,3	1.628.760
Mısır	102,3	103	1,9	995.450
S. Arabistan	34,8	16	1,6	2.149.690
Irak	40,2	93	2,3	434.128
Suriye	17,5	95	2,5	183.630
Ürdün	10,2	115	1	88.780
Lübnan	6,8	667	1,5	10.230
BAE	9,9	139	1,2	71.020
Bahreyn	1,7	2182	3,6	780
Umman	5,1	16	2,6	309.500
Katar	2,9	251	1,7	11.490
Kuveyt	4,3	240	1,5	17.820
Yemen	29,8	56	2,3	527.970
İsrail	9,2	426	1,8	21.640

Kaynak: WorldBank,2020.

Orta Doğu ülkelerinin nüfuslarının 2020 yılı yaş yapıları 0–14, 15–64 ve 65+ yaş gruplamasına göre Tablo 1.5.’te gösterilmiştir.

Tablo 1.5.’te gösterilen bu gruplama, 15-64 yaş grubu çalışma çağı grubunu, 0-14 ve 65+ yaş grupları ise sırasıyla genç ve yaşlı bağımlı yaş grubunu oluşturur. Yaş gruplarına göre nüfus incelendiğinde genç bağımlı yaş grubunun okul öncesi ve ilköğretim çağını kapsadığı, 65+ yaş grubunun emekli nüfusu kapsadığı yorumu yapılabilir. Genç nüfus ve bağımlı nüfus üretim yapmadan tüketen kesim olmakla beraber çalışma çağındaki nüfus üretken nüfusu kapsamaktadır (Demir ve Yayar, 2020, s.56). Ülkelerde bağımlı yaş grubunun fazla olması üretime katkı sağlayan bireylerin fazla olduğuna vurgu yapmaktadır. Orta yaş grubunun ülkelerde fazla olması ülkelerin gelişmişlik potansiyeli ile ilgilidir.

Genç bağımlı yaş grubunun (0-14) toplam nüfus içindeki payı en yüksek olan ilk beş ülke sırasıyla Yemen, Irak, Mısır, Ürdün ve Suriye’dir (Tablo 1.5.). Gençler nitelikli

olarak geleceğe hazırlanabilirse genç bağımlılık oranının yüksek olması gelecek açısından risk oluşturmaz. Ancak bu yaş grubundaki nüfus mesleki ve eğitim açısından yetersiz yetiştiğinde ve orta yaş grubuna geldikleri dönemde genç nüfus dezavantaja dönüşecektir (Demir ve Yayar, 2020, s.56).

Çalışma çağı yaş grubunun (15-64) toplam nüfus içindeki payı en yüksek olan ilk beş ülke sırasıyla Katar, BAE, Bahreyn, Kuveyt ve Umman'dır (Tablo 1.5.). Ekonomik faaliyetler büyük ölçüde bu yaş grubu tarafından yerine getirildiği için, işsiz kalmadığı müddetçe bu yaş grubu ne kadar büyük olursa ekonomik gelişme o kadar yüksek olmaktadır.

Birçok ülkede farklılık göstermekle beraber ülkelerde insanların emeklilik yaşı 65'tir. Gelişmiş ülke profillerinde doğurganlığın düşüp, ortalama ömür süresinin yükselmesi 65+ yaş grubunun nüfus içerisindeki payını ve hatta buna bağlı olarak sosyal güvenlik harcamalarını artırmıştır. Sosyal güvenlik harcamalarının bütçedeki imkânlarla karşılanmaya çalışılması ise kamu açıklarının ve dolayısıyla büyüme oranlarının azalmasına yol açabilmektedir (Demir ve Yayar, 2020, s.56-57). 65+ yaş grubunun toplam nüfus içindeki payı en yüksek olan ilk beş ülke sırasıyla İsrail, Türkiye, Lübnan, İran ve Mısır'dır. Suriye, Mısır ile aynı orana sahiptir. Bu oran BAE'de %1, Umman ve Katar'da %2, Suudi Arabistan, Irak, Bahreyn, Kuveyt ve Yemen'de %3'tür. Suriye dahil altı ülke dışındaki ülkelerde yaşlı bağımlılık oranı %5'in altındadır (Tablo 1.5.).

Önemli demografik olguların başında nüfusun yaşlanması gelmektedir. Dünya genelinde insan ömrü uzadıkça doğum oranları azalmakta, buna bağlı olarak da yaşlı nüfus, toplam nüfus içerisinde artış göstermektedir. Nüfusun yaşlanması ile nüfus yaş yapısı değişmekte, genç bağımlı nüfus azalırken yaşlı bağımlı nüfusun payı artmaktadır (Uyanık, 2017, s.68). Yaşı ilerleyen nüfusun işgücü veriminin düşmesine bağlı olarak zaman içerisinde üretimden dışlanması yaşlı bağımlı nüfusu artırmakta, artan yaşlı bağımlı nüfusun büyük olması ise ülkelerin uzun periyodik dönemdeki gelişimi için risk teşkil etmektedir (Demir ve Yayar, 2020, s.137). Buna bağlı olarak ortalama yaşam süresi de bölgeler, ülkeler ve kıtalar arasında doğrudan farklılıklar göstermektedir; gelişmiş ülkelerde ortalama yaşam süresi daha yüksek seyrederken, az gelişmiş ülkelerde bu oranlar daha düşüktür. Ülkelerdeki ekonomik yapı, sağlık ve eğitim

koşullarındaki iyileşmeler, çevresel faktörler ve insanların beslenme şartları ortalama ömür süresi oranlarını etkilemektedir (Günsoy ve Tekeli, 2015, s.40). Orta Doğu ülkelerinde ortalama ömür süresi en yüksek olan ülkeler sırasıyla İsrail 83, Katar 80, Lübnan 79, Türkiye-BAE ve Umman 78 ve İran-Bahreyn 77'dir. Yemen 66, Irak 71, Mısır 72, Suriye 74 ve Suudi Arabistan-Ürdün 75 oranla bölge ülkelerindeki en düşük ortalama ömür sürelerine sahiptir (Tablo 1.5.).

Tablo 1.5. Nüfusun Yaş Yapısı, 2020, %

	0-14	15-64	65+	Ortalama Ömür, Yıl
Türkiye	24	67	9	78
İran	25	69	6	77
Mısır	34	61	5	72
S. Arabistan	25	72	3	75
Irak	38	59	3	71
Suriye	31	64	5	74
Ürdün	34	63	4	75
Lübnan	26	67	7	79
BAE	15	84	1	78
Bahreyn	19	79	3	77
Umman	22	75	2	78
Katar	14	85	2	80
Kuveyt	22	76	3	76
Yemen	39	58	3	66
İsrail	28	60	12	83

Kaynak: World Bank, 2020.

Ülkelerin eğitim durumları bilgiye ulaşma ve ona sahip olmanın yanında ülkelerin gelişmişlik düzeylerini ve refahlarını etkilemektedir. Eğitim düzeyi yüksek olan ülkelerin refah düzeyleri yüksektir. Tarihte eğitime önem vermeyen ülkeler geri kalmış, varlıklarını koruyamamışlardır. Bilimsel, kültürel ve ekonomik açıdan ilerlemenin yolu, bireylerin eğitilmesine bağlıdır (Kavak, 2011, s.86 – 87).

Orta Doğu ülkelerinde nüfusun eğitim durumu brüt okullaşma oranları baz alınarak Tablo 1.6.'da gösterilmiştir. Brüt okullaşma oranı (BOO), yaşlarına bakılmaksızın, belirli bir öğretim yılı ve belirli bir eğitim düzeyine kayıtlı öğrencilerin, aynı eğitim düzeyine karşılık gelen teorik yaş grubu nüfusuna oranı olarak tanımlanmaktadır. BOO, belirli bir eğitim düzeyine kayıtlı öğrenci sayısını göstermektedir. BOO'nun yüksek olması, ilgili eğitim düzeyine katılımın da yüksek olduğuna işaret etmektedir. BOO değerinin %100'e yaklaşması veya %100'ü aşması, ilgili eğitim düzeyine dahil olan ve teorik yaş grubunda olan tüm çocuklara eğitim verilebileceğini ifade ederken teorik yaştaki kayıtlı öğrencilerin oranını göstermemektedir. Bu sebeple, %100 oranına ulaşan BOO, uygun yaştaki çocukların ve gençlerin okula kaydedilmesi için gerekli ancak yeterli olmayan koşuldur. BOO'nun belirli bir eğitim düzeyi için %90 oranını aşması, ilgili eğitim düzeyindeki mevcut kapasitenin ilgili yaş seviyesindeki herkese yeterli olmasıdır. Fakat bu durum teorik yaş grubu dışındaki öğrencilerin zamanla azalıp yerlerini teorik yaş grubuna bırakacakları varsayımı ile anlam kazanır. BOO'nun %100'ü aşması durumu ise, ilgili eğitim düzeyinde teorik yaş grubuna dahil olmayan öğrencilerin de hesaba katılması ve öğrencilerin okula erken ya da geç başlamaları, sınıf tekrarı gibi sebeplere bağlıdır (UNESCO, 2016).

Tablo 1.6.'dan hareketle, nüfusun eğitim durumunun ülkeler arasında farklılık gösterdiği yorumu yapılabilir. Brüt okullaşma oranı bazı ülkelerde ilköğretimde ortaöğretimden, ortaöğretimde yükseköğretimden yüksek olmuştur. Yükseköğretimde okullaşma oranının yüksek olması ülkenin gelişmişliği hakkında önemli bir gösterge kabul edilebilir. Türkiye, bölge ülkeleri arasında yükseköğretimde brüt okullaşma oranı en yüksek ülke olarak öne çıkmıştır. Mısır ise ilköğretim brüt okullaşma seviyesinin en yüksek olduğu ülkedir. Ortaöğretim brüt okullaşma oranı Suudi Arabistan'da yüksek seyrederken, Ürdün'de en düşük orana sahiptir. Irak, Lübnan ve Yemen'in 2019 yılı eğitim durumlarına ulaşamamıştır.

Tablo 1.6. Nüfusun Eğitim Durumu, %

	İlköğretim	Ortaöğretim	Yükseköğretim
Türkiye	97	104	115
İran	-	-	60
Mısır	106	89	
S. Arabistan	101	112	71
Irak	-	-	-
Suriye	-	-	43
Ürdün	82	65	33
Lübnan	-	-	-
BAE	114	102	53
Bahreyn	98	97	56
Umman	103	107	40
Katar	104	-	19
Kuveyt	88	-	55
Yemen	-	-	-
İsrail	105	105	60

Kaynak: World Bank, 2019.

1.7.2. Ekonomik Yapı

Bu başlık altında Orta Doğu ülkelerinin GSYH büyüklükleri ve büyüme oranları, GSYH'nın sektörel dağılımı ve bölge ülkelerindeki gelir dağılımı incelenecektir.

Orta Doğu ülkelerinin GSYH büyüklükleri ve büyüme oranları Tablo 1.7.'de gösterilmiştir. Tabloya göre, 2020 yılı itibariyle en yüksek GSYH'ya sahip olan ilk beş ülke sırasıyla Türkiye, Suudi Arabistan, İsrail, Mısır ve BAE'dir. Kişi başına GSYH'nın en yüksek olduğu ilk beş ülke sırasıyla Katar, İsrail, BAE, Kuveyt ve Bahreyn'dir. İran, Türkiye ile aynı nüfus büyüklüğüne sahip olmasına rağmen GSYH ve kişi başına GSYH büyüklükleri bakımından gerilerde kalmıştır. Bu geri kalışta İran'ın nükleer programı dolayısıyla ABD ve AB'nin bu ülkeye yıllarca ambargo uygulamaları etkili olmuştur. Türkiye'de 28 Şubat 1997 post-modern darbesi ve son yıllardaki yüksek kur artışları yaşanmamış olsaydı, Türkiye daha yüksek GSYH ve kişi başına GSYH değerlerine sahip olabilirdi. Ayrıca 2020 yılı Covid-19 salgının bütün dünyada etkisini en ağır şekilde hissettirdiği yıl olmasından kaynaklı büyüme oranı bölge ülkelerinden sadece Türkiye, İran ve Mısır'da pozitif olmuştur. İç kargaşa yaşanan Irak'ın reel

GSYH'sı %-16, Lübnan'ınki %-21 küçülmüştür. İç çatışmanın daha şiddetli yaşandığı Suriye ve Yemen'e ait veri bulunamamıştır.

Tablo 1.7. GSYH ve Büyüme Oranları, 2020

	GSYH (Milyon \$)	Kişi Başına GSYH (\$)	Büyüme Oranı (%)
Türkiye	719.954	8.536	2
İran	203.471	2.422	3
Mısır	365.252	3.569	4
S. Arabistan	700.117	20.110	-4
Irak	166.757	4.146	-16
Suriye	-	-	-
Ürdün	43.698	4.283	-2
Lübnan	31.735	4.650	-21
BAE	358.869	36.285	-6
Bahreyn	34.729	20.410	-5
Umman	73.971	14.485	-3
Katar	144.411	50.124	-4
Kuveyt	105.960	24.812	-9
Yemen	-	-	-
İsrail	407.101	44.169	-2

Kaynak: World Bank, 2020.

Orta Doğu ülkelerinde 2020 yılı GSYH'nin sektörel dağılımı Tablo 1.8.'de gösterilmiştir. Tablo 1.8.'e göre, tarım sektörünün GSYH içindeki payı en yüksek olan ilk beş ülke sırasıyla Suriye, Mısır, İran, Türkiye ve Irak'tır. Kuveyt'te tarım sektörünün GSYH içindeki payı %0,5 iken, Bahreyn ve Katar'da tarım sektörünün GSYH içindeki payı %0,5'ten küçüktür. Bölge coğrafyasının büyük bir kısmı çöllerden oluştuğu için tarım sektörünün GSYH içindeki payı genel olarak düşüktür.

Sanayi ve tarım sektörünün GSYH içindeki payı ülkeler arasında büyük farklılık göstermektedir. Sanayi sektörünün GSYH içerisinde en yüksek paya sahip olduğu ülkeler; Katar %52,3, Umman %47,5, Kuveyt %45,4, Suudi Arabistan %41,4 ve Irak %41,1'dir. Bu oran Lübnan'da %6,9'dur.

Orta Doğu ülkelerinde hizmet sektörünün GSYH içindeki payı da ülkeler arasında büyük farklılıklar göstermektedir. Hizmet sektörünün GSYH içinde en yüksek paya sahip olduğu ilk beş ülke sırasıyla; Lübnan, İsrail, Kuveyt, Ürdün ve BAE'dir. Yemen ise en düşük paya sahip olan ülke unvanını taşımaktadır.

Ülke ekonomilerinde lokomotif görevi gören, ülkelerde istihdam alanlarının yaratılması ve ihracatın artırılmasında etkin rolü olan imalat sanayi sektörü, GSYH'nın önemli bir bölümünü teşkil etmektedir. Ülke ekonomilerinin gelişimi sektörlerle de yansımaktadır. Önceki yıllarda tarım sektörü ülke ekonomisi için önemli pay sahibi olurken, ülke ekonomileri geliştikçe imalat ve hizmet sektörünün payı artmaktadır (Polat, 2011, s.25). Bölge ülkelerinde imalat sanayinin en yüksek paya sahip olduğu ilk beş ülke sırasıyla; Türkiye, Bahreyn, İran, Ürdün ve Mısır'dır. En düşük paya sahip olan ülke ise %3'lük oran ile Irak'tır. Suriye ve Yemen'in imalat sanayi GSYH içerisindeki paylarına ulaşamamıştır.

Tablo 1.8. GSYH'nin Sektörel Dağılımı, %

	Tarım	Sanayi	Hizmet	İmalat
Türkiye	6,7	28,0	54,2	19,1
İran	11,3	33,9	54,6	17,7
Mısır	11,6	32,0	51,8	16,4
S. Arabistan	2,6	41,4	56,2	13,0
Irak	5,9	41,1	54,3	3,0
Suriye	39,8	18,1	42,1	-
Ürdün	5,2	23,9	61,6	17,3
Lübnan	3,0	6,9	87,2	3,1
BAE	0,9	40,9	58,2	9,7
Bahreyn	0,3	40,3	56,7	18,1
Umman	2,6	47,5	54,7	8,0
Katar	0,3	52,3	52,7	7,9
Kuveyt	0,5	45,4	69,1	6,6
Yemen	5,0	35,6	16,8	-
İsrail	1,2	18,6	71,4	11,3

Kaynak: World Bank, 2020.

Ülkelerin refah düzeyleri hakkında fikir edinmek için kişi başına GSYH göstergesi ile birlikte gelir dağılımı göstergelerine de bakmak gerekir. Gelir dağılımı adaletsizliği, yoksulluk oranının artması ve sosyal barışın bozulması gibi birçok soruna yol açabilir. Böyle durumlarda öncelikli amaç gelir adaletsizliğini azaltmak olmalıdır (Kafai ve Dorostkar, 2007, s.54). Gelirin dar bir sınıfın eline toplandığı bir ülkede kişi başına GSYH ile birlikte gelir dağılımı adaletsizliğini gösteren Gini katsayısı yüksek olabilir. Gini katsayısı kişisel gelir dağılımının ne ölçüde adaletli/adaletsiz olduğunu gösterir. Gini katsayı bire yaklaştıkça gelir dağılımında adaletsizlik, sıfıra yaklaştıkça adalet artar.

Tablo 1.9.'da görüldüğü gibi, Orta Doğu ülkelerinde, 2019 yılı itibariyle Gini katsayısının yani gelir dağılımı adaletsizliğinin en yüksek olduğu ilk beş ülke sırasıyla; Yemen 0,6900, Katar 0,6793, Umman 0,6783, Bahreyn 0,6735 ve Lübnan 0,6589'dur. Gini katsayısı en düşük olan ülke 0,5897 ile Mısır olmuş, onu 0,5920 ile Ürdün izlemiştir. Türkiye'nin Gini katsayısı 0,6369 olmuştur.

Tablo 1.9. Gini Katsayıları, 2019

	Gini Katsayısı
Türkiye	0,6369
İran	0,6150
Mısır	0,5897
S. Arabistan	0,6505
Irak	0,6209
Suriye	-
Ürdün	0,5920
Lübnan	0,6589
BAE	0,6019
Bahreyn	0,6735
Umman	0,6783
Katar	0,6793
Kuveyt	0,6472
Yemen	0,6900
İsrail	0,6011

Kaynak: Wid.world, 2019; Our World in Data, 2019.

1.7.3. Dış Ticaret

Ülkelerin dış ticaretleri, ithal ve ihraç ettikleri mallara, bu malların ülkeler arası maliyet ve fiyat farklılıklarına ve arz ve talep durumlarına bağlıdır (Akal, 2008, s.272). Çalışmanın bu kısmında Orta Doğu ülkelerinin ithal ve ihraç ettikleri mal grupları, parasal değer olarak ihracat ve ithalat rakamları, dış ticaret dengesi, ihracatın ithalatı karşılama oranı, ithalat ve ihracatın GSYH'ye oranları üzerinde durulacaktır.

Tablo 1.10.'da görüldüğü gibi, Orta Doğu ülkelerinin ihracatında petrol ve petrol ürünleri dikkat çekmektedir. Petrol dışında bazı gıda maddeleri, tekstil ürünleri ve kimyevi ürünler ihraç edilen ürünler arasında yerini almıştır. İthal edilen mallar arasında gıda maddeleri, makine malzemeleri, ulaşım ve askeri ekipmanlar öne çıkmaktadır.

Tablo 1.10. Başlıca İthal ve İhraç Ürünleri

	İthal Ürünler	İhraç Ürünler
Türkiye	Makine, Kimyevi Ürünler, Yarı Mamul Maddeler, Yakıtlar, Ulaşım Ekipmanları, Altın	Giyim Eşyaları, Tekstil Ürünleri, Gıda maddeleri ve Mamul Maddeler, Kağıt ve Orman Ürünleri, Motorlu Kara Taşıtları, Kıymetli Taşlar – Metaller, Demir –Çelik
İran	Nükleer Reaktörler, Makine, Askeri Malzeme, Teknik Hizmetler, Kara Nakil Araçları, Demir-Çelik, Sentetik Lif İpliği	Petrol, Doğalgaz, Halı, Meyve, Tarım Ürünleri, Plastik ve Mamulleri, Metaller, Kağıt, karton, Lif Levha, Hijyenik Ürünler, Tütün
Mısır	Gıda ve Canlı Hayvan, Mamul Maddeler, Makine ve Ulaşım Ekipmanları, Rafine Edilmiş Bakır ve Bakır Alaşımları, Petrol Yağları, Tahıl	Petrol Ürünleri, Ham Petrol, Tekstil Ürünleri, Ketten, Elektrik Transformatörleri, Demir-Çelik Ürünleri, İnci ve Değerli Taşlar
S. Arabistan	Elektrik Malzemesi, Gıda Ürünleri, Motorlu Araçlar, Kimyevi Ürünler, Tekstil, İlaç, Kütmes Hayvanları	Petrol ve Petrol Ürünleri, Organik Kimyasallar, Plastik ve Mamulleri
Irak	İmalat Malzemeleri, Gıda Maddeleri, Tıp Malzemeleri	Ham petrol ve Petrol Ürünleri
Suriye	Makine-Ulaşım Malzemeleri, Gıda Maddeleri, Kimyevi Ürünler	Petrol, Doğalgaz, Gıda Maddeleri, Mamul Ürünler, Demir/Çelikten Yapılan Demiryolu Malzemesi
Ürdün	Ham Petrol, Ulaşım Ekipmanları, Gıda Maddeleri, Sığır	Fosfat, Potas, Tarım Ürünleri, Mamul Maddeler
Lübnan	Makine-Ulaşım-Elektrik Ekipmanları, Petrol ürünleri, Mamul Maddeler, Gıda Maddeleri	Gıda Maddeleri, Tekstil, Giyim Malzemeleri, Kimyevi Ürünler, Tütün, Motorlu Kara Taşıtları, Demir-Çelik
BAE	Petrol Ürünleri, Altın, Kıymetli Taşlar, Makineler, Elektrik ve Elektronik Ürünler, Hava Taşıtları, Motorlu Taşıtlar ve Yedek Parçaları, Plastikler, Demir – Çelik, Hazır Giyim	Ham Petrol, Doğal Gaz, Altın, Mücevherat, Hidrokarbon Ürünleri, Makine ve Motorlu Taşıtlar, Elektrik-Elektronik Ürünler, Plastikler

Bahreyn	Ham Petrol, İlaç, Altın, Elektronik Ekipmanlar, Motorlu Taşıtlar	Petrol Ürünleri, Demir-Çelik-Alüminyum, Ham Petrol
Umman	Makine-Ulaşım Ekipmanları, Gıda ve Mamul Maddeleri, Hava Araçları, Petrol Yağları, Altın, Demir, İnşaat Malzemeleri, Elektronik Aletler	Petrol, Balık, Tekstil, Metaller, Azotlu Gübreler
Katar	Makine Ekipmanları, Elektrik-Elektronik Aletler, Taşıtlar, Mücevherat	Petrol, Doğalgaz, Çelik, Gübre
Kuveyt	Gıda, Giyim ve İnşaat Malzemeleri, Araba ve Parçaları	Ham Petrol, Rafine Edilmiş Ürünler, Gübre, Plastik
Yemen	Makine ve Ekipmanları, Canlı Hayvan, Şeker, Mamul Maddeler, Demir-Çelik, Motorlu Taşıtlar	Ham Petrol, Keten, Kahve, Kurutulmuş Balık, Su Ürünleri, Deri
İsrail	Petrol Yağları, Ham Madde, Ham Elmas, Yakıtlar, Askeri Ekipman, Elektrik Enerjisi Üretim Grupları	Makine ve Ekipmanları, Yazılım, Tarım-Kimyevi Ürünler, İşlenmiş Elmas, Binek Otomobiller

Kaynak: (Dursun, 2005, s.1261; Çağlayan, 2011, s.28; Karahan ve Karagöl, 2014, s.2; DTÖ, 2019).

Tablo 1.11.'de görüldüğü gibi Orta Doğu'da en fazla ihracat yapan ilk beş ülke sırasıyla BAE, Suudi Arabistan, Türkiye, İsrail ve Katar'dır. En fazla ithalat yapan ilk beş ülke sırasıyla; BAE, Türkiye, Suudi Arabistan, İsrail ve İran'dır. İran, Mısır, Ürdün ve Lübnan dışındaki ülkelerin dış ticareti fazla vermiştir. BAE, Suriye ve Suudi Arabistan'ın dış ticaret fazlası hatırı sayılır sermaye birikimi oluşturacak düzeydedir. İhracatın ithalatı karşılama oranı en büyük olan ilk beş ülke sırasıyla Suriye, Katar, BAE, Umman ve Suudi Arabistan'dır. İhracatın GSYH'ye oranı en yüksek olan ilk beş ülke sırasıyla Umman, Mısır, Irak, BAE ve Suudi Arabistan'dır. Bu göstergede Ürdün ve Bahreyn, Suudi Arabistan ile aynı orana sahiptir. İthalatın GSYH'ye oranı en yüksek olan ilk beş ülke sırasıyla Ürdün, Suudi Arabistan, Katar ve İsrail'dir. Bu göstergede Umman, İsrail ile aynı orana sahiptir. İhracatı genel olarak petrole dayanan Yemen'de üretimin yapıldığı sahalarda petrolün azalması ve ülkeyi 2011 yılından itibaren etkisi altına alan savaşlar, mezhepsel ve ayrılıkçı çatışmalar üretimin gerilemesine dolayısıyla da ihracatın düşmesine yol açmıştır. Bu göstergeler ile ilgili Yemen'e ait verilere ulaşılamamıştır.

Tablo 1.11. Dış Ticaret*, 2019

	Milyon \$				%	
	X	M	X-M	X/M	X/GSYH	M/GSYH
Türkiye	248.067	228.411	19.656	108,6	3	0
İran	65.250	79.815	-14.565	81.8	5	1
Mısır	53.041	78.013	-24.972	68	8	6
S.Arabistan	285.860	218.941	66.919	130.6	6	8
Irak	86.798	72.283	14.515	120	8	1
Suriye	88.903	6.442	82.641	138	3	8
Ürdün	16.170	21.964	-5.794	73.6	6	9
Lübnan	10.588	21.152	-10.564	50.1	0	1
BAE	404.046	295.600	108.446	136.7	7	1
Bahreyn	29.564	25.208	4.356	117.3	6	5
Umman	43.583	32.569	11.014	133.8	9	7
Katar	92.046	66.770	25.276	137.9	2	8
Kuveyt	72.584	61.138	11.446	118.7	3	5
İsrail	117.444	108.723	8.721	108	0	7

Kaynak: World Bank, 2019. * X: İhracat, M: İthalat

BÖLÜM 2

ORTA DOĞU ÜLKELERİNDE İSTİHDAMIN YAPISI VE BÜYÜME

Bütün dünyada 1980’li yıllarda ivme kazanan küreselleşme, ülkelerin ekonomik, siyasi ve kültürel yapılarında büyük değişime yol açmıştır. Bu süreçte dış ticarete korumacı politikalardan dışa açık büyümeyi esas alan politikalara yönelim artmıştır. Ülkelerin üretim ve istihdamları, üretim ve istihdamlarının yapısı bu durumdan etkilenmiştir.

Orta Doğu ülkelerinden özellikle Suudi Arabistan, Katar, Kuveyt, BAE ve İran fosil enerji kaynakları bakımından zengin ülkelerdir. Bu ülkelerin ihracatında ve ekonomik güçlerinde fosil enerji kaynakları önemli yer tutar. Ancak yenilenemez enerji kapsamında yer alan fosil enerji kaynaklarının zamanla tükenmeleri beklenmektedir. Bu sebeple mümkün olduğunca geniş ürün yelpazesine sahip ve mümkün olduğunca daha çok emek istihdamına dayanan üretim yapısı, Orta Doğu ülkelerinin uzun vadeli gelişimlerini sürdürmeleri bakımından son derece önemlidir. Bu durum erkek işgücü yanında kadın işgücüne olan ihtiyacı ortaya koymaktadır. Bölge ülkelerinde kadın istihdamının istenilen düzeyde olmaması ve onu artırma ihtiyacı bu tezin temel amaçlarından biridir.

Çalışmanın bu bölümünde, araştırma kapsamındaki Orta Doğu ülkelerinde istihdam, işsizlik, kadın istihdamı, kadın işsizliği ve ekonomik büyüme konuları üzerinde durulacaktır.

2.1. ORTA DOĞU ÜLKELERİNDE İSTİHDAM

İktisat biliminin en önemli amacı uzun dönemli toplumsal faydayı maksimize etmektir. Bunu başarmak için uzun dönemli istihdamın ve üretimin maksimize olması yani tam istihdam üretim düzeyine ulaşılması gerekir. Burada Orta Doğu ülkelerinde istihdam konusu toplam istihdam ve kadın istihdamı başlıkları altında incelenecektir. Ayrıca kadınların iş gücüne katılımı ve kadın iş gücünün sektörel dağılımı üzerinde durulacaktır.

2.1.1. Toplam İstihdam

İstihdam kavramı geniş ve dar kapsamlı tanımlanmaktadır. İstihdamın geniş tanımı, üretim faktörleri olan emek, sermaye, doğal kaynaklar ve girişimcilerin tamamının üretimde kullanılmasıdır (Altuntepe ve Güner, 2013, s.74). İstihdamın dar tanımı sadece emek faktörünün üretimde kullanılmasıdır. Emek faktörünün istihdamı arttıkça diğer faktörlerin istihdamı da artabileceği için, istihdam denince genellikle emek faktörünün istihdamı anlaşılmaktadır. İstihdam ekonomik gelişmenin temel belirleyicilerinden biri olduğundan ülkeler için büyük önem arz etmektedir. İstihdam arttıkça üretimin, refahın, toplumsal huzurun ve küresel politikaları etkileme gücünün artacağı beklenmektedir. Bu durum ülkelerdeki işsizlik ve işsizliğe bağlı ortaya çıkan problemleri azaltmakta, daha fazla kişinin gelire kavuşmasıyla toplam hasıla ve kişi başına düşen gelirden artışa sebep olmaktadır (Demir ve Yayar, 2020, s.133).

İstihdam oranı, kurumsal olmayan çalışma çağındaki nüfusun yüzde kaçının istihdam edildiğini gösteren orandır (TÜİK, 2022). Şu şekilde hesaplanmaktadır;

İstihdam Oranı: $\frac{\text{İstihdam}}{\text{Kurumsal Olmayan Çalışma Çağındaki Nüfus}}$

Orta Doğu ülkelerinde nüfusun artması, iş gücünün hızlı artmasına yol açmış ve yeni istihdam alanlarının oluşturulmasını zorunlu kılmıştır. Bunun için daha çok tasarrufa, yatırıma ve iktisadi büyümeye ihtiyaç duyulmuştur (Oktar vd., 2010, s.67). Orta Doğu ülkelerinin ekonomik yapıları büyük ölçüde petrole dayanmaktadır ve petrol yönünden zengin olan bölge ülkelerinde istihdam artış göstermektedir (Eren, 2019, s.107).

Tablo 2.12.'de Orta Doğu ülkelerinin 2020 yılına ait toplam istihdam oranları ve cinsiyete göre istihdam oranları birlikte ele alınmıştır. Tablodaki veriler ışığında, Orta Doğu bölgelerinin istihdam oranları incelendiğinde kadın ve erkek istihdamındaki oranlarda büyük farklılıklar olduğunu söylemek mümkündür.

Bölgede toplam istihdam oranlarının en yüksek olduğu ülkeler sırasıyla; Katar, BAE, Bahreyn ve Kuveyt'tir. Katar, BAE, Bahreyn ülkelerinin istihdam oranlarının yüksek olmasının sebebi, doğal kaynaklar bakımından zengin ülkeler olmasıdır. Bu ülkeler petrol ve doğalgaz kaynakları yönünden zengin olmasına karşın, nüfus büyüklüğü yönünden yetersizdir. Bölgede toplam istihdam oranının en düşük seyrettiği

lkeler ise Yemen, Ürdün, İran ve Irak olmuştur. Katar, BAE ve Bahreyn'in tersine Yemen, Ürdün, İran ve Irak'ta nüfus büyüklüğü yüksek seyretmektedir. Yüksek nüfusa sahip olan ülkelerde istihdam yaratmadaki asgari oranı artırmak zorlaşmaktadır.

Tablo 2.12.'de gösterilen veriler ışığında Orta Doğu lkelerindeki erkek istihdam oranının kadın istihdam oranına kıyasla oldukça fazla olduğu görülmektedir. Tablodaki veriler ışığında erkek istihdamının en yüksek yaşıandığı lkeler; Katar, BAE, Umman ve Bahreyn'dir. Bölgede erkek istihdam oranının en düşük seyrettiğı ülkeler ise; Ürdün, Yemen, Türkiye ve İran'dır.

Tablo 2.12. İstihdam Oranları, 2020, %

	Toplam	Erkek	Kadın
Türkiye	43	60	26
İran	36	61	11
Mısır	37	63	12
S. Arabistan	56	77	25
Irak	36	63	8
Suriye	38	65	12
Ürdün	31	51	10
Lübnan	37	56	17
BAE	73	85	42
Bahreyn	69	82	40
Umman	65	82	24
Katar	87	95	57
Kuveyt	66	81	42
Yemen	32	59	5
İsrail	59	63	56

Kaynak: World Bank, 2020.

Tablo 2.12.'deki verilere göre, bölgede kadın istihdamı en yüksek orana sahip olan lkeler; Katar, İsrail, BAE ve Kuveyt, en düşük orana sahip ülkeler ise Yemen, Irak, Ürdün ve İran'dır. Türkiye'de nüfusun önemli kısmını oluşturan kadın istihdam oranının, erkek istihdam oranı ile kıyaslandığında ciddi derecede geride seyretmesi söz konusudur. Erkeklerin yaşam alanları üretimle açıklanırken kadınların toplumdaki

konumu ve doğası gereği geleneksel roller üstlenmeleri, kadınların erkeklere oranla sabit işlerde çalışamamaları ve erkeklere oranla daha düşük ücretli, sosyal güvencesiz işlerde çalışmaları, kadın hakimiyetine dayalı meslek ayrımcılığının olması, kadınların kamusal alanda ve hizmet sektöründe daha az yer almaları, kadın ve erkeklerin ekonomik katılım yönünden ve fırsatlar yönünden eşitsizliği ile birbirlerine son derece uzak noktalarda olduklarını ve bu sebeple Türkiye’de kadın istihdamının geri bir noktada olduğunu tablodaki veriler de desteklemektedir.

2.1.2. Kadın İstihdamı

Ülkelerin nüfuslarının yaklaşık yarısı kadınlardan oluşmaktadır. Kadınlar, iktisadi, siyasi ve toplumsal anlamda tarihin her döneminde önemli olmuşlar, üretime ve üretimin her aşamasına katkı sağlamışlardır.

Kadın istihdamı iki sebeple her ülke için çok önemlidir; kadın istihdamı arttıkça toplam istihdam, GSYH ve toplumsal refah artar ayrıca çalışan kadın tıpkı erkek gibi gelire kavuşunca kendi ekonomik kararlarını büyük ölçüde kendisi verebilir, erkeğe olan ekonomik bağımlılıktan kurtulabilir.

Ülkeler için son derece önem arz eden kadın istihdamı şu şekilde hesaplanmaktadır:

Kadın İstihdam Oranı: Kadın İstihdamı / Kadın Çalışma Çağındaki Nüfus

Kadın istihdamı, dünya genelinde ülkelerin kalkınma seviyelerini gösteren önemli bir yere sahiptir fakat kadın istihdamı tarih boyunca istenilen seviyeye ulaşamamıştır. Kadınların işgücü piyasasına katılım oranlarının düşük olması, işgücü piyasasına katılmalarına rağmen düşük ücretli işlerde istihdam edilmeleri, enformel sektörde çalışmaları, elde ettikleri gelir üzerinde söz haklarının olmaması, düşük eğitim seviyeleri ve ekonomik açıdan yoksunluk yaşamaları kadınların işgücü piyasasında erkeklerin gerisinde, ikincil planda kalmalarına sebep olmuştur (Duyan, 2010, s.21).

Dünyanın her yerinde olduğu gibi Orta Doğu bölgesinde de önem taşıyan kadın olgusu, Orta Doğu ülkelerinin ekonomik, siyasi, kültürel ve sosyal yapısından etkilenmiştir. Ataerkil yapıya sahip toplumlarda kadının ikinci planda yer alması, Orta Doğu’da da kendini göstermektedir. Erkeklerin egemen olduğu Orta Doğu

coğrafyasında kadınlar ev içinde annelik ve eş unvanlarına sahipken, erkekler sahip oldukları mesleklerle tanımlanmaktadırlar (Payne, 1997, s.255).

Kadınların ekonomik özgürlüğe ulaşamamalarının sebebi istihdama katılamıyor olmalarıdır. Kadınların istihdama katılamamaları, toplumda cinsiyet eşitsizliklerinin artmasına yol açmaktadır (Aksoy, Felek, Yayla ve Çeviş, 2019, s.150). Birçok ülkede olduğu gibi Orta Doğu ülkelerinde de istihdam konusunda cinsiyet eşitsizliği söz konusudur. Sosyal devlet yaratmak adına, cinsiyet eşitsizliği konusunda toplumda eşitliği sağlamak ve var olan eşitsizliği ortadan kaldırmak amaçlanmıştır (Özdemir, Yalman ve Bayrakdar, 2012, s.115). Batılı devletlere nazaran sosyal devlet anlayışının uzak olduğu Orta Doğu'da, cinsiyete göre istihdam oranlarındaki farklılık büyüktür.

Kadınların istihdam oranlarında artış yaşanması büyümenin sürdürülebilir olmasında önemli bir unsurdur. Ülke ekonomilerinde büyümenin, kalkınmışlığın ve gelişmişliğin bir ölçütü olarak kadın istihdamının artması durumu ekonomik büyümede itici bir güçtür. Bu sebeple kadın istihdamının artması için tedbirler uygulanmalıdır. Eğitim seviyesinin yükselmesi ise bu tedbirler arasındadır (Özdemir, Yalman ve Bayrakdar, 2012, s.116). Kadınların eğitim seviyesinin yükselmesi için kadın nüfusunu okullaştırmak ülke ekonomilerinde verimliliği artıracak, hızlı nüfus artışını hafifletecek ve ekonomik büyümede pozitif bir etki yaratacaktır. Ayrıca kadın nüfusunun okullaşması, eğitimde cinsiyet eşitsizliğine ve toplumsal cinsiyet temelli ücret eşitsizliklerine de çözüm sağlayacak ve beşeri sermayenin kalitesini artırarak kadın istihdamı konusunda önemli olan sorunları giderecektir (Klasen, 2000, s.1). Bunların yanı sıra ülkelerdeki eğitim, okullaşma oranı ne kadar fazla ise ülke ekonomilerindeki büyüme de o kadar hızlı artacaktır.

Orta Doğu bölgesinin kültür ve gelenek yapısına bağlı olarak, bölgedeki İslam ülkelerinin çoğunda kadın istihdamı oldukça düşük düzeydedir. Bunun olumsuz ekonomik yansımaları olmaktadır. Sürdürülebilir bir büyüme bakımından nüfusun yaklaşık yarısını oluşturan kadınların işgücüne katılmaları çok önemlidir. Kadın istihdamını yalnızca işgücünün niceliksel artışı olarak düşünmemek, kadınların eğitimi yoluyla beşeri sermaye birikimi olarak planlamak gerekir.

2.1.2.1. Kadınların İşgücüne Katılımı

Tarihte kadınların işgücüne katılımı Sanayi Devrimi'ne uzanmaktadır. Sanayi Devrimi'nden önce kadının geleneksel rolü, çocuk doğurmak ve büyütmek, ev işlerini düzenlemek olarak kabul görmüştür. İşgücüne katılım sağlayıp para kazanmak ise erkeğin görevi olmuştur. 1750'li yıllardan itibaren endüstrileşmenin başlaması beraberinde buhar makinesinin bulunmasını, demir-çelik üretiminin yaygınlaşmasını getirmiştir. Bu gelişmeler ışığında işgücüne ihtiyaç duyulmuş ve kırsaldaki kadınların kentlerdeki emek piyasasına göçü başlamıştır (Özer ve Biçerli, 2003, s.56-57). Yaşanan gelişmeler sonrasında kadınların işgücü piyasalarına girişi dünya genelinde artmıştır. Kadınların işgücü piyasalarına katılmaları devrim niteliğinde olup, bu durumun yaygınlaşması gelişmiş ülkelerde hızla artarken, gelişmekte olan ülkelerde daha yavaş gerçekleşmektedir (Standing, 1999, s.584-585).

Kadınların işgücüne ve toplumsal hayata katılım sağlamaları ülkelerin sosyal gelişmişlik ve az gelişmişlik düzeyleri ile ilgilidir. Ayrıca kadınların işgücüne katılım oranlarının yüksek olması ülkelerin ekonomilerindeki büyümeyi hızlandırmaktadır (Klasen ve Lamanna, 2009, s.93). Fakat tüm dünyada olduğu gibi, Orta Doğu ülkelerinde de kadın olgusunun iş hayatına katılımı, erkeklerin gerisinde seyretmektedir. Dolayısıyla Orta Doğu'da kadınların işgücüne katılmaları mevcut potansiyele göre oldukça düşüktür. Bu durum da kadınların ekonomik ve toplumsal hayatta dışta kalmalarına sebep olmaktadır (Kakıcı, Emeç ve Üçdoğruk, 2007, s.21). Gerek ekonomide itici güç olarak değerlendirilen, gerekse üretim faktörü bağlamında değerlendirilen kadınların işgücüne katılmaları ile birlikte ekonominin gelişip ilerlemesi teşvik edilmiş olacaktır. Kadınların işgücüne daha yoğun katılım gösterdiği toplumlarda/ülkelerde işgücü arzının artması beraberinde üretimin artmasına ve sürdürülebilir büyümeye olanak sağlayacaktır (Verick, 2014, s.2).

Bölge ülkelerinde dezavantajlı grup olarak görülen kadınların işgücüne katılımının düşük olmasının bazı nedenleri, mevcut olan ataerkil düzenin sürmesi ve bunun yanı sıra küçük çocuk sahibi kadınların bu bakımı tek başlarına üstleniyor olmaları, kadınların erkeklere kıyasla çok daha fazla süreyi ev işlerine ayırıyor olmaları, kadınların eğitim durumlarının düşük olması, bölgede yaratılan iş imkânları ve nüfus büyüklüğünün ters orantıya sahip olması ve iş bulma umudunu yitirmişlerin varlığıdır (Kızılgöl, 2012, s.91). Kadınların işgücüne katılımında aktif rol oynayabilmesi için,

istihdam alanlarının yaratılması ve kadınların ekonomik anlamda güçlendirilmesi gerekmektedir. Bu sayede ataerkil yapının hâkim olduğu bölge ülkelerinde kadınların yaşam standartlarında da iyileşme görülecektir (Eren, 2019, s.111).

Orta Doğu bölgesi kendi özelinde değerlendirildiğinde kadınların işgücüne katılımının oldukça düşük düzeyde olduğu ve bölgenin işgücü piyasasının küçük bölümünü oluşturduğu söylenebilir. Bölge ülkelerinde kadınların işgücüne katılım durumlarının yatay eğilim gösterdiği dikkat çekmektedir (Murray ve Zhang–Zhang, 2018).

2.1.2.2. Kadın İşgücünün Sektörel Dağılımı

Ülkelerde kadın istihdamının sektörel dağılımı, o ülkelerdeki ekonomik yapıyı ve ülkelerin gelişmişlik seviyelerini gösteren önemli bir kıstastır (Karabıyık, 2012, s.1289). Ülkelerdeki gelişme düzeyi için kadın istihdamı ne kadar büyük önem taşımaktaysa, istihdam edilen kadınların istihdam ettikleri sektörler de önem taşımaktadır. Dünya genelinde gelişmekte olan ülkeler ve gelişmiş ülkeler bazında kadın istihdamı incelendiğinde, gelişmekte olan ülkelerde kadınların tarım sektöründe yer aldığı, gelişmiş ülkelerde ise sanayi ve hizmet sektöründe rol oynadığı görülmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde tarım sektöründe çalışan kadın ücretsiz, gelişmiş ülkelerde sanayi ve hizmet sektöründe çalışan kadın ise yevmiyeli ya da ücretli işgücü olarak çalışmaktadır (Karadeniz, 2011, s.84).

Tablo 2.13.'te Orta Doğu ülkelerinde 2005, 2019 yıllarında kadın istihdamının sektörel dağılımı gösterilmiştir;

Orta Doğu ülkelerinde de kadınların işgücüne katılmaları açısından kadın istihdamının sektörel dağılımı önemlidir. Bölge ülkeleri için Dünya Bankası'ndan elde edilen kadın istihdamı sektörel dağılımı verileri incelendiğinde; hizmet sektörü bölge ülkelerinde tarım ve sanayi sektörlerine kıyasla yüksek oranlar göstermektedir. Kadın istihdamı hizmet sektöründe kümeleşmiştir. Türkiye, İran, Mısır, Yemen gibi ülkelerde tarım sektörünün payı da yadsınamayacak düzeydedir. Katar, Kuveyt, BAE gibi ülkeler tarım sektöründe kadın istihdamının en az görüldüğü ülkelerdir. Tarım sektöründe kadın istihdamının en düşük paya sahip olduğu bu ülkeler, aynı zamanda hizmet sektöründe kadın istihdam oranının nispi olarak en büyük paya sahip olduğu ülkelerdir. Hizmet sektöründe kadın istihdamının en düşük olduğu ülkeler; İran, Türkiye ve Mısır'dır.

Bölge ülkelerinde sanayi sektöründeki kadın istihdam oranı düşük seyretmiştir. İran, Türkiye ve Irak sanayi sektöründe kadın istihdamının en yüksek seyrettiği ülkelerdir. Suudi Arabistan, Kuveyt ve Katar ise sanayi sektöründe kadın istihdam oranının en düşük seyrettiği ülkelerdir. Bölgede kadın istihdamının sektörlere dağılımında yıllara göre düşüşler ve yükselişlerin yaşandığı görülmektedir (World Bank, 2005–2019).

Tarım sektöründe kadın istihdamının yüksek olması, bölgedeki gelişmişlik düzeyi açısından dezavantaj olarak görülmektedir. Bu durum, kadınların ücretsiz aile işçisi olarak çalıştığı sonucunu doğurmaktadır (Berber ve Eser, 2008, s.9).

Tablo 2.13. Kadın İstihdamının Sektörel Dağılımı, %

	Tarım		Sanayi		Hizmet	
	2005	2019	2005	2019	2005	2019
Türkiye	44,3	25,05	16,54	15,85	39,16	59,10
İran	33,59	18,79	28,38	26,70	38,03	54,51
Mısır	46,66	21,21	4,91	8,01	48,43	70,78
S. Arabistan	0,45	0,33	1,04	2,11	98,51	97,56
Irak	20,82	15,05	17,48	16,18	61,70	68,77
Suriye	37,64	6,85	7,96	8,27	54,40	84,88
Ürdün	1,29	0,75	17,0	12,97	81,71	86,27
Lübnan	15,33	9,49	14,68	12,93	69,99	77,59
BAE	0,04	0,01	9,59	5,42	90,38	94,57
Bahreyn	0,11	0,04	10,22	8,57	89,68	91,39
Umman	2,60	0,30	11,94	4,10	85,46	95,60
Katar	0,07	0,01	3,54	6,16	96,40	93,83
Kuveyt	0,05	0,03	2,17	2,97	97,78	97,00
Yemen	39,8	42,28	9,98	13,08	50,22	44,64
İsrail	0,93	0,46	10,28	7,95	88,78	91,59

Kaynak: World Bank, 2005-2019.

2.2. ORTA DOĞU ÜLKELERİNDE İŞSİZLİK

İşsizlik, ülkelerin ekonomik açıdan gelişmişlik seviyesiyle alakalı olmakla birlikte tüm ülkelerde de ortak sorun olmuştur. İşsizlik olgusu gelişmiş ülkelerde düşük seyretmekte, aynı zamanda işsizlik gelişmiş ülkeler tarafından kontrol altında

tutulmaktadır. Gelişmiş ülkelerin aksine gelişmekte olan ülkelerde işsizlik seviyesi yüksektir ve kontrol altında tutulması güçtür. İşsizlik oranlarının kontrolünün güç olduğu ülkelerde sosyal ve ekonomik yapı bozulmaktadır.

Çalışmamızın bu kısmında Orta Doğu ülkelerinde yaşanan işsizlik olgusu genel hatlarıyla ele alınacak ve Orta Doğu coğrafyasındaki toplam ve kadın işsizlik oranları incelenecektir.

2.2.1. Toplam İşsizlik

İşsizlik tanımının ulusal ve uluslararası kuruluşlar tarafından farklı tanımları yapılmıştır;

Dünya Bankası'na göre işsizlik; “İşi olmayan, çalışmak için uygun şartları karşılayan ve iş aramaya devam eden işgücü oranını ifade etmektedir” (World Bank, 2021).

Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) tanımına göre işsizlik; referans alınan dönemde, belirli yaş grubundaki fertlerin çalışmak için hazır olması ve iş arama kanallarını kullanması halinde işsiz konumunda kalmaya devam etmeleridir (Eğilmez, 2020, s.156).

TÜİK tanımına göre işsizlik; “Referans dönemi içerisinde istihdam halinde olmayan (kâr karşılığı, yevmiyeli, ücretli ya da ücretsiz olarak hiçbir işte çalışmamış ve böyle bir iş bağlantısı da olmayan) kişilerden iş aramak için son dört hafta içerisinde iş arama kanallarından en az birini kullanmış ve iki hafta içinde işbaşı yapabilecek durumda olan on beş ve üzeri yaştaki fertler işsiz nüfusa dahildirler” (TÜİK, 2021).

İşsizlik oranı toplam işsiz sayısı toplam iş gücüne bölünerek bulunur: (Toplam İşsiz / Toplam İş Gücü)

Geçmişten günümüze kadar medeniyetlerin beşiği olan Orta Doğu coğrafyasında yer alan ülkeler, ekonomik ve siyasal yönden zayıftır. Bu ülkeler, önemli enerji kaynaklarından petrol ve yeraltı kaynakları ile geçimini sürdürmektedirler. Petrol ve doğalgaz zengini ülkelerin dışında kalan Orta Doğu ülkelerinin ekonomik yapıları sözü edilen ülkeler kadar iyi değildir ve bu ülkeler vatandaşlarına refah alanı

sağlayamamıştır. Orta Doğu ülkelerindeki bu şartlar dikkate alındığında, ekonomik yapısı bozuk olan ülkelerde işsizlik oranları yüksek oranda yaşanmaktadır.

Orta Doğu’da işsizlik olgusunun yüksek seyretmesindeki önemli etken bölgede yaşanan savaşlardır. İşsizliğin yüksek olduğu ülkelerin genel durumuna bakıldığında iç savaş yaşıyor ya da yaşamış oldukları görülmektedir. Ülke ekonomileri savaş ortamında gelişim gösteremeyerek vatandaşlarına istihdam alanı sağlayamamış, bu ülkelerde işsizlik oranı yükselmiştir.

Orta Doğu bölgesinde halk tarafından gerçekleştirilen olaylar dizisi olan Arap Baharı, bölgede yaşanan yoksulluğa ve ayrımcılığın politik-ekonomik yönüne vurgu yapmaktadır (Aycı, 2011, s.56). Bölgede yaşanan karışıklıklar Orta Doğu’yu diğer bölgelerden ayırmıştır. Orta Doğu bölgesi, batıya kıyasla geri kalmış bir coğrafyadır ve bu coğrafyada var olan eğitim sisteminde modern küresel yaklaşım kabul edilmemiştir. Bölgede yaşanan söz konusu olumsuz gelişmelerin yanı sıra fakirlik ve yolsuzluk da işsizliğin boyutlarının artmasında etkili olmuştur (Ansarian, 2020, s.45-48).

Tablo 2.14.’te Orta Doğu ülkelerinin 2020 yılına ait toplam işsizlik oranları ve cinsiyete göre işsizlik oranları ele alınmıştır. Orta Doğu ülkelerinde nüfusun yıllar itibarıyla artması toplam işgücü büyüme oranlarında artış meydana getirmiş, bu durum beraberinde işsizlik olgusunu yaratmıştır (World Bank, 2020). Bu bağlamda Orta Doğu’da işsizliğin en az görüldüğü ülkeler; Katar, Bahreyn, Umman ve BAE’dir. İşsizlik oranlarının en düşük seyrettiği bu ülkelerin ortak özelliği kaynak bakımından zengin, nüfus bakımından yetersiz olmalarıdır. Bölge ülkelerinde işsizlik oranlarının en yüksek seyrettiği ülkeler; Ürdün, Irak, Yemen ve Lübnan’dır. İşsizlik oranının yüksek görüldüğü Ürdün ve Lübnan doğal kaynak bakımından yetersiz ve yüksek nüfusa sahip ülkeler olup, Irak ve Yemen ise doğal kaynak yönünden zengin ve yüksek nüfusa sahip olan ülkelerdir.

Tablodaki veriler bağlamında erkek ve kadın işsizlik oranlarının büyük farklar içerdiği yorumu yapılabilir. Bölge ülkelerinde erkek işsizlik oranında en düşük pay Katar, Bahreyn, Umman ve Kuveyt’e aittir. En yüksek erkek işsizlik oranına sahip olan ülkeler ise Ürdün, Yemen, Türkiye ve Lübnan’dır.

Toplumsal cinsiyet rollerini üstlenen kadınların ve genç kadınların işsizlik oranları karşılaştırıldığında genç kadın işsizliğinin Arap bölgesinde daha yüksek boyutlarda seyrettiği görülmektedir. Tablo incelendiğinde 2020 yılında kadınların ve genç kadınların işgücüne katıldığı, işsizlik oranlarının en düşük seyrettiği ülkelerin sırasıyla; Katar, İsrail, Bahreyn ve BAE olduğu görülmektedir. Kadın işsizlik oranlarının en yüksek seyrettiği ülkeler sırasıyla; Irak, Ürdün, Yemen ve Mısır, genç kadın işsizlik oranının yüksek olduğu ülkeler ise sırasıyla; Irak, Mısır, Ürdün ve Suriye'dir (World Bank, 2020). Artan nüfusun ve işgücüne yeni katılmış olanların istihdamında yaşanmış olan sorunlar sebebiyle genç kadın işsizliği, kadın işsizliğine kıyasla daha yüksek oranlara sahiptir (Eğri, 2018, s.69). Genç kadın işsizliğinde en yüksek orana sahip olan, aynı zamanda Arap bölgesindeki en büyük ekonomilerden biri olan Mısır'da ve genel olarak bölgenin tamamında cinsiyet eşitsizliği hakkındaki temel argümanlardan biri, kadınların eğitime erişimde önemli adımlar atmasına rağmen bu durumun işgücü piyasasına daha fazla katılım anlamına gelmediğidir. Orta Doğu bölgesinde kadın ve genç kadın işsizliğinin sebeplerine yönelik olarak bazı argümanlar kadın işsizliğine yönelik kültürel kısıtlanmaları vurgularken, bazıları ülkelerdeki ekonomik yapı ve mevcut fırsatlarla ilgili konulara değinmiştir (Barsoum, 2016, s.2).

Tablo 2.14. İşsizlik Oranları, %

	Toplam İşsizlik	Erkek İşsizliği	Kadın İşsizliği	Genç Kadın İşsizliği
Türkiye	13,11	12,29	14,83	29,28
İran	12,17	10,63	17,57	42,53
Mısır	9,17	5,84	23,62	57,80
S. Arabistan	7,45	4,04	20,38	44,30
Irak	14,09	11,32	32,11	64,58
Suriye	10,26	7,58	22,27	48,89
Ürdün	19,03	17,43	26,54	53,04
Lübnan	13,30	12,11	16,96	24,46
BAE	3,12	2,33	7,47	16,65
Bahreyn	1,78	0,96	5,19	16,43
Umman	2,94	1,68	11,94	28,85
Katar	0,21	0,17	0,49	1,43
Kuveyt	3,54	2,02	8,23	35,19
Yemen	13,39	12,30	25,49	35,43
İsrail	4,33	4,52	4,12	8,24

Kaynak: World Bank, 2020.

2.2.2. Kadın İşsizliği

İşsizlik, tüm toplumlarda önemli bir problem olmuş ve her ülkede farklı şekilde seyretnmiştir. Ülkeler genelinde tarım sektöründe yaşanan işgücü fazlalığının tarım dışındaki sektörlerde istihdam edilememesi, yaşanan hızlı nüfus artışına bağlı olarak ortaya çıkan işgücü arzı fazlalığı, sanayi sektörüne yapılan yatırımın az olması gibi sebepler işsizliğin temelini oluşturmaktadır (Aydemir, 2013, s.116).

Nüfus artışıdaki hızın fazla, sanayi sektöründeki payın az olduğu bölge ülkelerinde kadınların işsizlik oranı önem teşkil eden bir sorundur. Orta Doğu ülkelerinde kadın işsizliğinin 2020 yılına ait verileri Tablo 2.14.'te detaylı olarak incelenmiştir.

Toplam işsizlik oranları yüksek olan ülkeler, genç kadın işsizlik oranlarında da yüksek paya sahiptir. Kadın, erkek cinsiyet farkı olmaksızın Orta Doğu ülkelerinde işsizlik oranlarının yüksek olmasındaki sebebin bölge ülkelerinde yaşanan iç ve dış çatışmalar olduğunu söylemek mümkündür.

Orta Doğu’da yaşanan genç kadın işsizliğinin toplam kadın işsizlik oranlarından daha yüksek olduğu görülmektedir (Tablo 2.14.). Bu durum, genç nüfusun eğitim düzeyi ve işgücü talebi arasındaki uyumsuzluktan ve alınan yüksek eğitim göz önünde tutularak, genç işgücünün sahip olduğu niteliklerin üzerinde ücret talep etmelerinden kaynaklanmaktadır (Bayrakdar ve İncekara, 2013, s.24-25).

Bölgede yaşanan altyapı yetersizliği, büyüme oranlarının düşük olması ülkelerdeki işsizlik ve genç kadın işsizlik oranlarının artmasına sebep olmaktadır. Bu olumsuz durumun son bulması için, beşeri sermayenin gelişmesine yardımcı olacak eğitim, sağlık yatırımlarının yanı sıra bilgi teknolojileri ve diğer altyapı yatırımlarının da sağlanması gerekmektedir (Bayrakdar ve İncekara, 2013, s.26).

2.3. ORTA DOĞU ÜLKELERİNDE BÜYÜME

Ülkelerin belirli bir dönemdeki, genellikle bir yıldaki üretim hacminde yaşanan artışlar ekonomik büyüme olarak adlandırılmaktadır. Ülkelerin üretim hacmindeki artış göstergeleri GSYH (Gayri Safi Yurtiçi Hasıla)’daki artışlardır (Özel, 2012, s.64). İnsanların yaşam standartlarını belirlemedeki en temel ölçüt ekonomik büyümedir. İktisadi büyümedeki temel amaç, fertlerin gereksinimlerinin karşılanması hususunda tatmin olmalarını ve toplumdaki refah düzeyinin, yaşam kalitesinin yükselmesini sağlamaktır (Güzel ve Çetin, 2018, s.92).

Ekonomik büyümenin gelişmiş ülkeler ve gelişmekte olan ülkeler açısından önemi büyüktür. Gelişmekte olan bölge kategorisine giren, insan medeniyetinin öncülüğünü yapan Orta Doğu bölgesindeki değişim ve dönüşümler; dünya ekonomik krizi, petrol fiyatlarının dalgalanması, bölge ülkelerinde yaşanan siyasi olaylar bölge ekonomisindeki dinamikleri etkilemiştir. Bölge ülkeleri kendi içlerinde incelendiğinde farklılıklara sahip olmakla birlikte, bir bütün olarak değerlendirildiğinde ülkelerin ekonomik gücünün büyük ölçüde günümüz enerji kaynaklarından petrol-doğalgaz üretim ve ihracatları, ayrıca gereksinim duyduğu mal ve hizmetlerin ithalatına dayandığı görülmektedir. Ülkelerin üretmiş oldukları mal ve hizmet çeşitliliği sınırlıdır ve Orta Doğu bölgesi gelişmekte olan yapılar olarak tasvir edilmesinden kaynaklı olarak da bu ülkeler gelişmiş ülkeler ile karşılaştırıldığında daha genç bir nüfusa sahip olduğu istatistikî verilerde karşımıza çıkmaktadır. Orta Doğu ülkelerindeki genç nüfus aynı zamanda bölge ülkeleri için önemli insan sermayesi anlamı taşımaktadır. Ancak Orta

Doğu sahip olduğu insan sermayesini yeterli finansal birikimi olmaması sebebi ile harekete geçirememiştir. Ayrıca Orta Doğu ülkelerinin ekonomik anlamda büyümesi ve bu büyümenin süreklilik sağlaması açısından bölge ülkeleri arasında ekonomik etkileşimin artırılması önem arz etmektedir. Bölge ülkelerindeki ekonomik büyüme ve kalkınmanın ivme kazanabilmesi için bölge ülkeleri arasındaki etkileşimin artması; iletişim-ulaşım imkânlarının geliştirilmesi ve ülke komşuları ile ticaretin gelişmesi önemli koşul olarak görülmektedir.

Orta Doğu bölgelerindeki ekonomik güç, yalnızca coğrafi, sosyal ve siyasi yönü ile değil, aynı zamanda ekonomik yapıları ile de özgünlük göstermektedir. Bölge ülkelerinin önemli kısmı doğal kaynak üretim ve ihracatını temel unsur edinen ekonomilere sahiptir. Bölgede ekonomi büyük ölçüde zengin petrol rezervlerine dayanmaktadır ve bu güç kaynakları sayesinde bölge ülkelerindeki kişisel gelir de diğer gelişmekte olan ülkeler ile kıyaslandığında daha yüksek seyretmektedir. Orta Doğu bölgesinde sahip olunan doğal kaynaklar ve sermaye birikiminin bölge yararına olacak şekilde kullanıldığında bölgede uzun vadeli istikrar sağlanacaktır.

2.3.1. Büyüme Oranları

Orta Doğu ülkelerinde 2005–2021 yıllarına ait büyüme rakamlarına ilişkin veriler Tablo 2.15.’te gösterilmiştir.

Tablo 2.15.’teki veriler ışığında bölge ülkelerindeki büyüme hızları incelendiğinde, Orta Doğu ülkelerinde istikrarlı bir büyüme trendi yakalanamadığı söylenebilir (World Bank, 2005–2021). Orta Doğu ülkelerinde gelir eşitsizliğindeki artışlar, bölgede baş gösteren toplumsal cinsiyet eşitsizliği, ülke genelinde eğitim seviyesinin düşük olması, nüfus artış hızının bölgedeki yoksulluğu beslemesi, yüksek enflasyon oranları gibi sebepler bölgedeki sürdürülebilir ekonomik büyümeyi olumsuz etkilerken, yerli yatırımlar, altyapı geliştirme, maden ihracatı sürdürülebilir ekonomik büyüme trendini artırmaktadır. Bu bölgede döviz ve yabancı sermaye yatırımlarının sağlanması ekonomik büyümenin artması yanında yerel istihdam yaratmaktadır (Klasen ve Lamanna, 2003, s.3; Ncube, Anyanwu ve Hausken, 2013, s.16-17).

Türkiye 2005-2010-2015 ve 2016 yıllarında düşük oranlarda büyüme gösterirken, bu oran 2017 yılında %7,5’a yükselmiştir. Türkiye ekonomisinin büyüme oranı 2018 ve 2019 yıllarında düşüş göstermiştir. Ulaşılan verilerde, Türkiye’nin 2020

yılında başlayan ve günümüzde de devam ediyor olan küresel sağlık krizi döneminde ekonomisini %1,9 büyüme kaydederek tamamlamıştır. 2021 yılında ise Türkiye'nin büyüme oranı %11,4'e ulaşmıştır (Tablo 2.15.).

İran'da ekonomik büyüme oranları incelendiğinde en düşük büyüme oranlarının 2015 yılında %-1,4, 2018 yılında %-1,8 ve 2019 yılında %-3,1 oranında gerçekleştiği görülmektedir. İran ekonomisinin hızlı büyüdüğü dönem 2016 yılıdır ve büyüme oranı %8,8 gerçekleşmiştir. Ülkenin 2021 yılında açıklanan büyüme performansı %4,7'dir (Tablo 2.15.).

Mısır'da 2005-2021 yılları ekonomik büyüme oranları incelendiğinde, en yüksek büyüme oranının 2015 ve 2016 yıllarında %5,8 gerçekleştiği, en düşük büyüme oranının ise tüm dünyada etkili olan sağlık krizinin yaşandığı 2020 yılında %3,5 kaydettiği görülmektedir (Tablo 2.15.).

Suudi Arabistan'ın ilgili yılları kapsayan büyüme rakamları incelendiğinde; en yüksek büyüme oranının 2015 yılında %5,6 oranında gerçekleştiği görülmektedir. Ülkedeki en düşük büyüme oranlarının yaşandığı yıllar ise 2017 yılı %-0,7 ve dünyayı etkisi altına alan pandemi yılı 2020'de %-4,1 oranında gerçekleştiği görülmektedir (Tablo 2.15.).

Irak ekonomisinde büyüme oranları incelendiğinde, ülkedeki en yüksek büyüme oranının 2016 yılında %15,7 oranında gerçekleştiği, en düşük büyüme oranının ise 2020 yılında %-15,7 oranında yaşandığı görülmektedir. Irak'ın 2021 yılı için açıklanan büyüme oranı %7,7'dir (Tablo 2.15.).

Suriye ekonomisi için elde edilen veriler, 2005 ve 2010 yıllarını kapsamaktadır. Söz konusu yıllarda ülke ekonomisi 2005 yılında %6,2 oranında, 2010 yılında ise %3,4 oranında büyümüştür. Suriye için 2015-2021 dönemleri arasındaki büyüme oranı verilerine ulaşılammıştır (Tablo 2.15.).

Ürdün ekonomisinin 2005–2021 yılları arasında en yüksek büyüme oranları, 2005 yılında %8,4 oranında, 2015 yılında %2,5 oranında gerçekleşmiştir. 2020 yılında ise Ürdün ekonomisinde %-1,6 oranı ile en düşük büyüme oranı gerçekleşmiştir. Ülkenin 2021 yılı için büyüme oranı %2,2'dir (Tablo 2.15.).

Tablodaki veriler ışığında, Lübnan’da en yüksek büyüme oranı 2010 yılında %8, 2016 yılında %1,6 oranında gerçekleşmiştir. Lübnan’da en düşük büyüme oranının ise 2020 yılında %-25,9 oranında yaşandığı görülmektedir. Pandemi yılının ekonomik zorlukları da beraberinde getirdiği 2021 yılı ekonomik büyüme oranı verisine ulaşamamıştır (Tablo 2.15.).

Birleşik Arap Emirlikleri ekonomisinde 2005–2021 yılları arasında en yüksek büyüme oranının yaşandığı yıl 2015 yılıdır. Söz konusu yılda ülke ekonomisi %5,1 büyüme göstermiştir. 2020 yılında ülkedeki ekonomik performans ivme kaybederek %-4,8 oranında gerçekleşmiştir (Tablo 2.15.).

Bahreyn’de 2005-2021 dönemlerindeki ekonomik büyüme oranları incelendiğinde, ülkedeki en yüksek büyüme oranının 2005 yılında %6,8 oranında gerçekleştiği görülmektedir. Bahreyn ekonomisi en düşük büyüme oranı 2020 yılında yaşamış, ülkenin ekonomik büyüme hızı %-4,9 oranında gerçekleşmiştir. Ülkenin 2021 yılı için büyüme oranı %2,2’dir (Tablo 2.15.).

Bölge ülkelerinden Umman’ın 2005-2021 yılları arasındaki ekonomik büyüme oranları ele alındığında, en yüksek büyüme oranı 2015-2016 yıllarında %5 gerçekleşmiş; en düşük büyüme hızı 2019 ve 2020 yıllarında yaşanmıştır. Söz konusu yıllarda ülke ekonomisi sırasıyla %-1,1 ve %-3,2 büyüme yaşamıştır. Umman’da 2021 yılı için büyüme performansı %3’tür (Tablo 2.15.).

Petrol zengini olan Katar’da 2005-2021 dönemleri arasındaki ekonomik büyüme oranları incelendiğinde, ülke ekonomisinin en yüksek büyüme oranı 2010 yılında %17,7, en düşük büyüme oranının ise 2020 yılında %-3,6 gerçekleştiği görülmektedir. 2021 yılı için Katar’ın büyüme oranı %1,6’dır (Tablo 2.15.).

Kuveyt ülkesinin ekonomik büyüme oranları incelendiğinde, 2005-2021 dönemleri arasında en yüksek büyüme oranının 2005 yılında %10,1 oranında gerçekleşmiştir. Kuveyt’te ekonomik büyüme oranı 2020 yılında %-8,1 gerçekleşmiş ve ülke çalışmamızda baz alınan yıllar arasındaki en düşük ekonomik performansını yaşamıştır. 2021 yılında Kuveyt için büyüme oranı %1,3’tür (Tablo 2.15.).

2005-2021 yılları arasında Yemen’deki en yüksek ekonomik büyüme oranı 2010 yılında %7,7 gerçekleşmiştir. Ülkede en düşük büyüme oranının ise 2015 yılına ait

olduğu, %-28 oranında gerçekleştiği görülmektedir. Yemen’de 2021 yılı büyüme oranı %-1’dir (Tablo 2.15.).

İsrail’de 2005-2021 dönemlerine ait açıklanan en yüksek ekonomik büyüme oranı 2021 yılında %8,6 gerçekleşmiştir. Ülkede açıklanan en düşük büyüme performansı 2020 yılında %-1,9 oranında gerçekleşmiştir (Tablo 2.15.).

Tablo 2.15. Büyüme Oranları, %

	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Türkiye	9,0	8,4	6,1	3,3	7,5	3,0	0,8	1,9	11,4
İran	3,2	5,8	-1,4	8,8	2,8	-1,8	-3,1	3,3	4,7
Mısır	4,5	5,1	5,8	5,8	5,4	5,0	5,5	3,5	3,3
S.Arabistan	5,6	5,0	4,1	1,7	-0,7	2,5	0,3	-4,1	3,2
Irak	1,7	6,4	2,5	15,2	-3,4	4,7	5,8	-15,7	7,7
Suriye	6,2	3,4	-	-	-	-	-	-	-
Ürdün	8,4	2,3	2,5	2,0	2,1	1,9	2,0	-1,6	2,2
Lübnan	0,7	8,0	0,5	1,6	0,9	-1,9	-6,9	-25,9	-
BAE	4,9	1,6	5,1	3,0	2,4	1,2	3,4	-4,8	3,8
Bahreyn	6,8	4,3	2,5	3,6	4,3	2,1	2,2	-4,9	2,2
Umman	2,8	2,5	5,0	5,0	0,3	1,3	-1,1	-3,2	3,0
Katar	7,8	17,7	4,8	3,1	-1,5	1,2	0,7	-3,6	1,6
Kuveyt	10,1	-2,4	0,6	2,9	-4,7	2,4	-0,6	-8,9	1,3
Yemen	5,6	7,7	-28	-9,4	-5,1	0,8	1,4	-8,5	-1,0
İsrail	4,1	5,7	2,5	4,5	4,3	4,1	4,2	-1,9	8,6

Kaynak: IMF, 2005-2021.

Ekonomik gücü büyük ölçüde zengin petrol ve doğalgaz rezervlerine dayanan Orta Doğu ülkelerinde 1980’li yıllarda petrol fiyatlarında düşüş yaşanmış, aynı zamanda yaşanan düşüşler bölge ülkelerini ekonomik sıkıntılarla karşı karşıya getirmiştir. Nüfustaki artış, işgücüne katılıma bağlı olan yüksek işsizlik, ekonomik büyümenin düşük seyretmesi, gelir dağılımında yaşanan adaletsizlikler ve eğitim seviyesinin düşük olması ülkelerin küresel ekonomi içerisinde önemli yer edinmesine engel olmuştur. Bu yıllarda Orta Doğu ülkelerinde ekonomik büyüme petrole dayalı sektörlerden yüksek bilgi ve teknoloji içeren sektörlerle kaymıştır. Genel anlamda 80’li yıllardan sonra

gelişmekte olan ülkelerin ihracat içerisindeki paylarında artış yaşanmıştır (Karagöz, 2007, s.198–199).

Ülkelerin ekonomik büyümesi ve kalkınmasında ihracat son derece önemli bir görev üstlenmektedir ve ekonomik büyümenin en önemli finansman aracıdır. İhracat, büyüme üzerinde piyasalarda genişleme, verimliliği artırmak, tasarruflarda artış gibi olumlu etkiler yaratmaktadır. Ülkelerin büyümesinde gerekli olan makine-teçhizat ile mevcut ve yeni kurulacak olan sanayi kuruluşlarında hammadde ihtiyaçlarının bir kısmını ve tüketim malları ithalatının büyük miktarını ihracat gelirleri karşılamaktadır. Dolayısıyla, ülkelerin hızla büyüüp kalkınabilmeleri için gerekli olan ithalatın yapılabilmesi, ihracatta meydana gelebilecek önemli ve de sürekli artışın sonucudur. İhracatta meydana gelen sürekli artış ve ihracatın ekonomik büyümeyi uyarması ihracattaki yapısal değişmelerle alakalıdır. İhracattaki değişmeler de, ülkelerdeki gelişmişlik düzeyini yansıtmaktadır (Uzay, 2002, s.181). Sürdürülebilir bir ekonomik büyüme, hem ihracatta hem de iç talepte büyümeyi gerektirir (Tsen, 2007, s.57).

Tablo 2.16.'da Orta Doğu ülkelerinin ekonomik büyümede itici gücü olan, lokomotif görevini üstlenen ihracat için büyüme yüzdeleri belirli yıl aralıkları için gösterilmiştir. Orta Doğu'nun ihracat büyüme oranları 2000–2004, 2005–2009, 2010–2014, 2015–2019 yıl aralıkları olmak üzere beş yıllık dönemler arasındaki ortalama büyüme oranlarını yansıtmış ve dört periyotta incelenmiştir. Tablo 2.16.'daki bilgiler ışığında incelenmek üzere ele alınan dönemler arasında ihracat büyüme oranlarının değişim gösterdiği görülmektedir.

Türkiye'nin en yüksek ihracat büyüme hızına sahip olduğu dönem ortalama %28 oran ile 2015-2019 dönemleridir. Bu yıllar arasında Türkiye'nin ihracata yönelik üretim yapan sektörlerinde uzmanlaşmanın olduğu söylenebilir. Bunun yanı sıra en düşük ihracat büyümesinin gerçekleştiği dönemler %23 ortalama ile 2005-2009 dönemleri arasındır. 2008 yılında yaşanan küresel ekonomik krizinin etkisiyle Türkiye'de 2009 yılında dış ticaret hacminde düşüş gözlenmiştir. 2000-2004 ve 2010-2014 dönemleri arasında ise Türkiye'deki ihracat büyüme oranları ortalama %24 oranında seyretmiştir. Türkiye ekonomisi genel itibarıyla 2002 yılı sonrasında dönüşüm yaşayarak küresel rekabet ortamında da sürekli artan bir pazar büyüklüğüne ulaşmıştır (Tablo 2.16.).

İran'daki ihracat büyümesinin en yüksek olduğu yıl aralığı %28 seviyesi ile 2005-2009'dur. İran'da ihracat büyüme oranlarının en düşük seyrettiği yıl aralığı ise 2000-2004 yılları arasında olmuştur ve %23 oranındadır. 2010-2014 ve 2015-2019 yılları arasında İran'daki ihracat büyüme oranları %25 seviyesinde seyretmiştir (Tablo 2.16.).

Dünyadaki en büyük ekonomilerden ve dünya ekonomisinde kilit arterlerden biri olan Mısır'da ekonomik büyümede temel belirleyici olan ihracat büyüme oranlarının en yüksek seyrettiği yıl aralığı ortalama %30 oran ile 2005-2009'dur. Bu oran 2000-2004 yılları arasında ortalama %20 seviyesinde seyretmiştir. Mısır'da ilerleyen yıllarda ihracat büyüme oranlarında düşüş yaşanmıştır. 2010-2014 yılları arasında ihracat büyüme oranları %18, 2015-2019 yılları arasında ise ortalama %15 oranına gerilemiştir (Tablo 2.16.).

Orta Doğu bölgesinin ve dünyanın büyük ekonomilerinden birine sahip olan Suudi Arabistan'daki ihracat büyüme oranları ele alındığında en yüksek ortalama %57 oran ile 2005-2009 yılları arasında olduğu görülmektedir. Suudi Arabistan'da ihracat büyüme oranının en düşük olduğu oran ortalama %35 ile 2015-2019 yılları arasındadır. Bölge ülkelerinden Suudi Arabistan'ın ihracat büyüme oranı 2000-2004 yılları arasında ortalama %44, 2010-2014 yılları arasında ise ortalama %52 oranında seyretmiştir (Tablo 2.16.).

Irak'ta ihracat büyüme oranlarında 2000-2004 yıl aralığından itibaren düşüş yaşandığı gözlenmiştir. Irak'ın 2000-2004 yıl aralığında ortalama %69 olan ihracat büyüme oranı 2005-2009 yıl aralığında ortalama %48 oranına, 2010-2014 yıl aralığında ortalama %42 oranına ve 2015-2019 yıl aralığında ise ortalama %37 oranına gerilediği görülmektedir (Tablo 2.16.).

Suriye'deki ihracat büyüme oranları incelendiğinde 2000-2004 ve 2005-2009 yılları arasındaki verilere ulaşıldığı görülmektedir. Suriye'de ihracat büyüme oranları 2000-2004 yıl aralığında ortalama %36 oranında iken, 2005-2009 yıl aralığında ortalama %40'a ulaşmıştır (Tablo 2.16.).

Bölge ülkelerinden Ürdün, gelişmekte olan bir ekonomik yapıya sahiptir. Ürdün'de 1980 yılı itibariyle ithalat, ihracat ile dengelenmeye çalışılmıştır. Ülkede

2000-2019 yılları arasında ihracat büyüme oranının en yüksek olduğu yıl aralığı ortalama %53 oran ile 2005-2009'dur, en düşük olduğu yıl aralığı ise ortalama %35 oran ile 2015-2019'dur. Ürdün'de ihracat büyüme oranı 2000-2004 yıl aralığında ortalama %46, 2010-2014 yıl aralığında ise ortalama %44 oranındadır (Tablo 2.16.).

Lübnan'da ihracat büyüme oranları ortalaması 2000-2019 yılları arasında diğer bölge ülkeleri ile karşılaştırıldığında düşük seyretmiştir. Ülkede en yüksek ihracat büyüme oranı ortalama %36 oran ile 2005-2009 yıl aralığındadır, en düşük ihracat büyüme oranı ise ortalama %20 oran ile 2000-2004'tür. Lübnan'da 2010-2014 yıl aralığındaki ihracat büyüme oranı ortalama %30 oranında, 2015-2019 yıl aralığında ise ortalama %25 oranında gerçekleşmiştir (Tablo 2.16.).

Orta Doğu bölgesinin sürekli gelişen ekonomisine sahip olan Birleşik Arap Emirlikleri'nde ihracat büyüme oranları incelendiğinde ilgili dönemlerdeki ortalama oranların 2000-2019 yılları arasında sürekli artış gösterdiği görülmektedir. Ülkedeki en yüksek ihracat büyüme oranının ortalama %97 oran ile 2015-2019 yıl aralığına ait olduğu görülmektedir. BAE, ortalama %55 oran ile 2000-2004 yıl aralığında en düşük ihracat büyüme oranına sahiptir. BAE'nin 2005-2009 yılları arasında ihracat büyüme oranı ortalama %73, 2010-2014 yılları arasındaki ortalama oranı ise %95'tir (Tablo 2.16.).

Bölgenin ekonomik çeşitlilik anlamında en zengin ülkesi durumunda olan Bahreyn'deki en yüksek ihracat büyüme oranı ortalama %94 oran ile 2010-2014 yıl aralığında gerçekleşmiştir. Ülkenin en düşük ihracat büyüme oranı 2000-2004 yılları arasında ortalama %75 oranındadır. Bahreyn'de ihracat büyüme ortalaması önceki yıla göre artış göstermiş ve 2005-2010 yıl aralığında ortalama %80 oranına ulaşmıştır. İhracat büyüme oranları 2015-2019 yıl aralığında ise ortalama %78'e düşmüştür (Tablo 2.16.).

Orta Doğu'nun hızla büyüyen ekonomisine sahip olan Umman'da paralel bir şekilde ihracatta da artış yaşanmaktadır. Ülkenin ihracat büyüme oranları 2000-2004 yılları arası ortalama %58, 2005-2009 yılları arası %63 ve 2010-2014 yılları arasında önceki yıl ortalamalarına kıyasla sürekli artış göstererek %72 seviyesine ulaşmıştır. Umman'da 2015-2019 yıl aralığında ihracat büyüme oranı ortalama %55 seviyesine gerilemiştir (Tablo 2.16.).

Katar son yıllarda hızla gelişen bir ekonomiye sahip olup, ihracat ana kalemi büyük ölçüde enerji kaynaklarına dayanmaktadır. Katar'daki en yüksek ihracat büyüme oranı ortalama %70 ile 2010–2014 yıl aralığında, en düşük oran ise 2015–2019 yıl aralığında ortalama %53 seviyesinde gerçekleşmiştir. Ülkede 2000–2004 yılları arasında ihracat büyüme oranı ortalama %64, bu oran 2005–2009 yıl aralığında ise ortalama %60 düzeyindedir (Tablo 2.16.).

Kuveyt'te en yüksek ihracat büyüme oranı 2010–2014 yılları arasında ortalama %71, en düşük oran ise 2000–2004 ve 2015–2019 yılları arasında düşen petrol fiyatlarının etkisiyle ortalama %52 seviyesinde gerçekleşmiştir. Ülkedeki ihracat büyüme oranı 2005–2009 yıl aralığında ise ortalama %64'tür (Tablo 2.16.).

Yemen, komşu ülkelere kıyasla ekonomisi küçük bir ülkedir. İhracat ana kalemi petroldür. Petrol üretiminin yapılmış olduğu alanlarda petrolün azalması ve ülkede yaşanan iç karışıklıklar sebebiyle ülke ekonomisi büyüme gösterememiştir. Yemen'in ihracat büyüme oranlarına ulaşamamıştır (Tablo 2.16.).

İsrail, bölge ülkeleri arasında istikrarlı büyüyen bir ekonomiye sahiptir. Ülkenin iç pazarının küçük olması, ihracata dayalı büyüme sergilemesini sağlamıştır. İsrail'de ihracat büyüme oranının en yüksek olduğu yıl aralığı 2005–2009'dur ve ortalama oran %39'dur. En düşük oran ise ortalama %30'dur ve 2015–2019 yıl aralığında gerçekleşmiştir. 2000–2004 yıl aralığındaki ihracat büyüme oranı ortalama %35, 2010–2014 yıl aralığındaki oran ise ortalama %34 düzeyindedir (Tablo 2.16.).

Tablo 2.16. Orta Doğu Ülkelerinde İhracat Artış Oranları, %

	2000-2004	2005-2009	2010-2014	2015-2019
Türkiye	24	23	24	28
İran	23	28	25	25
Mısır	20	30	18	15
S. Arabistan	44	57	52	35
Irak	69	48	42	37
Suriye	36	40		
Ürdün	46	53	44	35
Lübnan	20	36	30	25
BAE	55	73	95	97
Bahreyn	75	80	94	78
Umman	58	63	72	55
Katar	64	60	70	53
Kuveyt	52	64	71	52
Yemen	-			
İsrail	35	39	34	30

Kaynak: World Bank, 2000-2019.

2.3.2. Büyümenin Kaynakları

Neo-liberal dönemden günümüze kadar geçen sürede sermaye hareketliliği ülkeler arasında dolaşımını artırmıştır. Sermayenin uluslararasılaşmasındaki etken teknoloji alanında yaşanan ataklardır ve bu ataklar ekonomik sistemin kapitalizme evrilmesinde rol üstlenmiştir. Adam Smith, ‘Ulusların Zenginliği’ eserinde söz etmiş olduğu uzmanlaşma, bireyler ve küçük ölçekli alanlardan uluslararası boyuta taşınmıştır. Bu duruma sebep olarak, teknolojinin, iletişim ve ulaşımı kolaylaştırması gösterilmektedir. Ülkelerin ekonomik anlamda var olabilmesi ve rekabet gücünü koruyabilmesinin yolu uzmanlaşmadır. Erken sanayileşme yaşayan ülkeler katma değer yaratma anlamında uzmanlaşırken; katma değer yaratmayan ülkelerdeki uzmanlaşma hammadde anlamında gerçekleşmektedir (Aksoy, 2018, s.1698).

Tarihi süreçteki ekonomik büyüme ölçütleri aynı zamanda günümüz ekonomisinin de şekillenmesinde saptayıcı olmaktadır. Ekonomik büyümenin belirleyicileri; sermaye birikimi (K), işgücü, istihdam ve teknolojik gelişmedir (A).

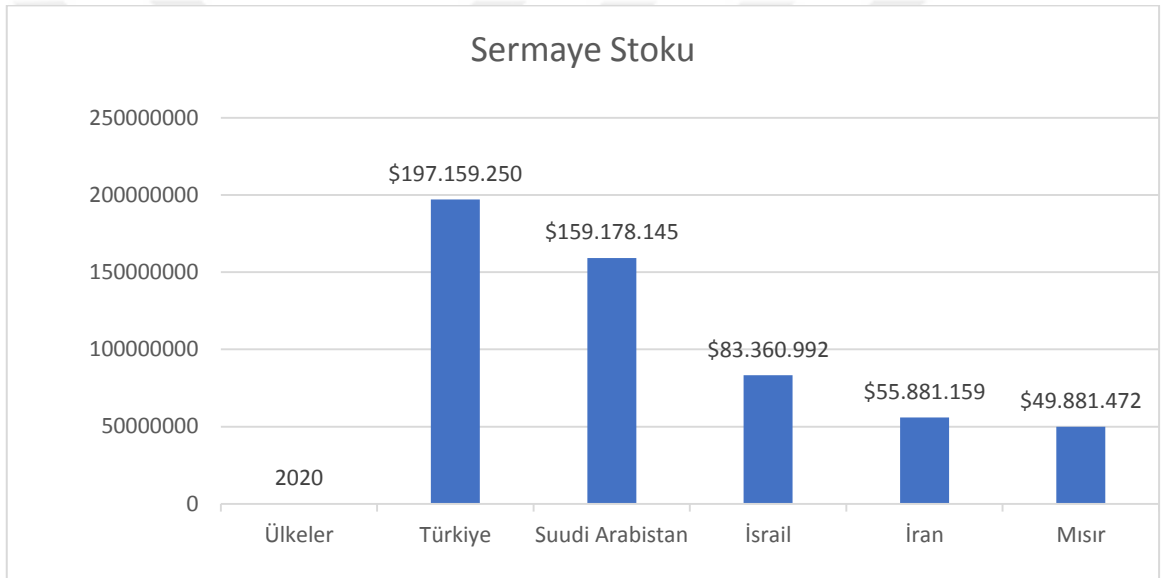
Üretim kaynaklarının hızla gelişebilmesi ve üretimin devamlılık arz edebilmesi için en önemli faktör ise teknolojidir. Teknoloji sayesinde zamandan tasarruf edebilmenin mümkün kılındığı ve hataların minimum düzeye indirildiği üretim şekilleri oluşturulmuştur. Teknolojinin oluşmasında katma değer oluşturabilmek önemlidir ve katma değer oluşturabilmek nitelikli işgücünü gerektirmektedir. Dolayısıyla teknolojiyi oluşturabilmek ve sürdürülebilir kılabilmek için çalışan kitlelerdeki nitelik önem teşkil etmektedir (Piketty, 2014, s.235; Aksu, 2017, s.40).

Sermaye birikimi tanım itibarıyla, bir üretim biriminde bir dönemde sahip olunan mal ve hizmet üretme kapasitesidir ve sahip olunan gelirin bir miktarının tasarruf edilmesiyle gelecekte sağlanacak olan üretim ve gelirin artırılması amacıyla yatırıma dönüşümü ile gerçekleşmektedir. Sermaye birikimi mikro ekonomik düzeyde makine, teçhizat, bina, insan kaynakları, araştırma geliştirme (AR-GE) gibi fiziksel unsurları içerirken makro ekonomik ölçekte ise ülke düzeyinde sahip olunan yol, baraj, sanayi, doğal güzellikleri içerir. Sermaye birikimi fiziki varlıkları içine almakla birlikte eğitim, sağlık, AR-GE gibi fiziki olmayan, beşeri sermaye alanlarını da içermektedir (Saygılı, Cihan ve Yurtoğlu, 2005, s.5).

Büyüme teorilerinde başlangıçta ekonomik kalkınma için yalnızca fiziki sermaye unsurları dikkate alınırken ülkelerin ekonomik büyüme ve kalkınma aşamasında yaşamış oldukları sorunların çözümlerine ilişkin olarak beşeri sermayenin de büyüme teorilerinde yerini almasında etkili olmuştur. Fiziki ve beşeri sermaye ülkelerin gelişmişlik seviyelerine göre farklılıklar oluşturmaktadır. Fiziki sermaye geliştirmekte olan ülkelerde ön planda olurken, beşeri sermaye gelişmiş ülkelerde öne çıkmaktadır. Beşeri sermaye aynı zamanda fiziki sermayenin yönetimi, verimli kullanılması konusunda etkindir (Aksu, 2016, s.70). Ülke ekonomilerinin sürdürülebilir büyüme ve başarısı, sahip oldukları insan gücü kaynakları ve nitelikleri ile orantılıdır. Ülkelerdeki fiziki sermaye kaynakları yeterince büyük olsa da, nitelikli insan gücü yani beşeri sermaye olmadan ülke ekonomilerinin de uzun vadede büyüme ve başarı sağlaması olanaksızdır.

Orta Doğu ülkelerinde 2020 yılı için en fazla sermaye stokuna sahip önder ilk beş ülke şekil 2.1.'de gösterilmiştir:

Ekonomik büyüme, sermaye stoku ile doğru orantılı bir ilişkiye sahiptir. Fiziki yatırımlar ve de birikimler ülkelerin ekonomisinde artırıcı bir etki göstermektedir. Orta Doğu ülkeleri arasında ekonomik büyüme ve sermaye stoku açısından önde olan Türkiye, Suudi Arabistan, İsrail, İran ve Mısır bu durumu örneklendirmek için doğru kaynaklardır. 2020 yılı itibarıyla Türkiye'deki sermaye stoku 197.159 Milyar \$, Suudi Arabistan'daki sermaye stoku 159.178 Milyar \$, İsrail'deki sermaye stoku 83.361 Milyar \$, İran'daki sermaye stoku 55.881 Milyar \$ ve Mısır'daki sermaye stoku 49.881 Milyar \$'dır (World Bank, 2020).

Şekil 2.1. Sermaye Stoku Yüksek Ülkeler, (Milyar \$)

Kaynak: World Bank, 2020.

Ülkelerdeki ekonomik büyüme, nüfusun işgücüne katılan kesiminin artması yoluyla gerçekleşmektedir. İşgücünün ekonomik büyümeye olumlu etkisi kazançla istihdam edildiğinde sağlanmaktadır. İşgücü artışı, teknolojik gelişmeleri artırması açısından da önem taşımaktadır (Tansel, 2012, s.27).

İstihdam, üretim için kullanılan işgücü miktarı olarak tanımlanabilmektedir. Farklı bir deyişle, gelir sağlamak amacıyla üretim faktörlerinin çalışması ya da çalıştırılması olarak ifade edilir (Aksu, 2017, s.41). İstihdam, ekonomik büyümeyi etkileyen faktörler arasında büyük bir öneme sahip olup, istihdamda sağlanacak her artış

ekonomik büyüme ve gelişmeye katkı sağlamaktadır. Ekonomik büyüme ve istihdam ilişkisi ülkelerin iktisadi gelişmişlik düzeylerinde, toplumsal refahın yaygınlaşmasında ve gelir dağılımı üzerinde büyük önem taşımaktadır. Ekonominin üretimle desteklenmesi aynı zamanda ekonomik büyümeyi gerçekleştirmektedir. Sermaye ve işgücü ise üretimin gerçekleşmesinde etkindir. Bu anlamda istihdamdan söz edilebilir (Altuntepe ve Güner, 2013, s.74).

Ekonomik büyümenin belirleyenlerinden birisi olan teknolojik gelişme, yeni ürünlerin, mevcut ürünler için uygulamaya geçirilen yeni üretim tekniklerinin ve de yeni ticari kuruluş biçimlerinin geliştirilmesi olarak ifade edilmektedir ve büyümenin temel dinamiklerinden birini oluşturmaktadır. Teknolojik gelişme, sermaye ve işgücü verimliliğini etkilemektedir ve aynı zamanda üretim faktörlerinin verimliliğini artırıp miktarı aynı olan çıktıyı daha az kaynak kullanarak daha ucuz, daha kaliteli ve daha fazla üretmeyi amaçlayan bir süreçtir. (Karataş ve Çankaya, 2010, s.37). Dolayısıyla, yeni teknikler geliştirilerek teknoloji düzeyinin üst seviyelere ulaşması ekonomideki mevcut kaynakların daha verimli kullanılmasına yol açarak reel üretimin ve ekonomik büyümenin gerçekleşmesini sağlamaktadır.

Gelişmiş ülkeler baz alındığında, teknolojik gelişmenin üst düzeylerde olması marjinal verimlilik kapasitesini artırmış olup, ekonomik büyümenin hızla artmasına yardımcı olmuştur. Aynı zamanda teknolojik gelişme ülkelerdeki bilimsel çalışmaların yaygınlaştırılmasında da önemli bir etken olmuştur. İyi eğitim almış olan ülkeler mevcut teknolojilerini bilinçli kullanıp işgücü potansiyellerini yükseltmiş, böylelikle ekonomik büyüme rakamlarının artmasında faydalı olmuşlardır.

BÖLÜM 3

ORTA DOĞU ÜLKELERİNDE KADIN İSTİHDAMI EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: PANEL VERİ ANALİZİ

Çalışmamızın bu bölümünde kadın istihdamı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelenecek, bu doğrultuda daha önce yapılan ampirik çalışmalara literatür özetinde yer verilecektir. Literatür özetinde yer alan çalışmaların bir kısmı panel veri analizi ile incelenmiştir. Çalışmamızın bu bölümündeki temel amaç; ampirik çalışmalar üzerinden oluşturulan Orta Doğu'daki kadın istihdamı ve ekonomik büyüme ilişkisinin modellenerek incelenmesidir. Bu sebeple zaman serisi ögeleri ve yatay kesit ögelerini aynı anda kullanmaya imkan veren panel veri analizi kullanılacaktır. Bu doğrultuda verilerin uygulanabilirliği ve elde edilen sonuçların güvenilirliği F Testi, Hausman Testi, Değişen Varyans Testi, Otokorelasyon Testi ve Birimler Arası Korelasyon Testi ile test edilecektir. Panel veri modeli ile ulaşılan bulgular değerlendirilecektir.

3.1. LİTERATÜR ÖZETİ

Kadın istihdamı, kadın işsizliği, kadınların iş gücüne katılımı ve kadın istihdamı ekonomik büyüme ilişkisi literatürde sürekli üzerinde durulan konular olmuştur. Ampirik çalışmalarda kadınların işgücüne katılımı ve kadın istihdamı ile ekonomik büyüme arasında pozitif ilişki bulunmuştur.

Goldin (1994), 45-59 yaş arasındaki kadınların işgücüne katılım oranları ile kişi başına MG (milli gelir) arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Uzun dönemde ülkenin gelişmesine bağlı olarak anılan yaş grubundaki kadınların işgücüne katılım oranlarının kişi başına düşen MG artınca önce azaldığını ve sonra arttığını, U biçiminde bir yol izlediğini tespit etmiştir.

Dollar ve Gatti (1999), 1975–1990 dönemine ait çalışmasında Orta Doğu bölgesi dahil Kuzey Afrika, Doğu Asya ve Pasifik, Avrupa ve Orta Asya, Güney Asya, Latin Amerika ve Karayipler, Sahra Altı Afrika'yı kapsayan ülkeleri konu edindiği ve panel veri analizi ile test ettiği çalışmasında, yaşanan cinsiyet eşitsizliğinin ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediğini, kadına yapılan daha az beşeri sermaye yatırımının etkin bir ekonomik tercih olmadığını ifade etmiştir. Kişi başına gelir artışının cinsiyet eşitsizliğini azalttığı sonucuna varmıştır.

Klasen (2000), 1960-1992 döneminde Orta Doğu bölgesi başta olmak üzere Güney Asya, Doğu Avrupa, Doğu Asya ve Pasifik, Güney Asya, Sahra Altı Afrika, Latin Amerika ve Karayipler, OECD ve Kuzey Afrika gibi pek çok ülkeyi kapsayan panel veri analizinde; eğitim alanındaki cinsiyet eşitsizliğinin beşeri sermayenin kalitesini düşürdüğü ve ekonomik performansı olumsuz etkilediği sonucuna varmıştır. Cinsiyet eşitsizliğinin yatırımlar ve nüfus artışı üzerinden ekonomik büyümeyi dolaylı da etkilediğini ifade etmiştir.

Tansel (2002), Türkiye’de ekonomik büyüme ve kadınların işgücüne katılım ilişkisini zaman serisi analizi ile test etmiştir. Çalışmada 67 ile ait 1980–1985–1990 yıllarının verileri kullanılmıştır. Kadınların işgücüne katılım oranları ile ekonomik kalkınma arasında U şeklinde bir ilişki olduğu sonucuna varmıştır. Kadınların işgücüne katılımı ve ekonomik kalkınma üzerinde işsizliğin olumsuz, eğitimin ise oldukça olumlu etkiye sahip olduğuna dikkat çekmiştir.

Özer ve Biçerli (2003), 1988–2001 döneminde Türkiye’de kadınların işgücüne katılımları ile ekonomik göstergeler arasındaki ilişkiyi panel veri analizi ile araştırmışlardır. Kadınların işgücüne katılımı üzerinde enflasyon oranı, ücret, işsizlik ve büyüme oranından oluşan makro değişkenlerin dolaylı olarak etkilediği sonucuna varmışlardır. Bu durumun kadınların emek piyasası ile bütünleşemediklerinin göstergesi olduğunu ifade etmişlerdir.

Kuzgun ve Sevim (2004), kadınların çalışmaya yönelik tutumları ile dini yönelimleri arasındaki ilişkiyi Pearson korelasyon katsayısı ve iki faktörlü varyans analizi ile test etmişlerdir. Kadınların dini yönelim seviyesi ile çalışmaya yönelik tutumları arasında ters yönlü ilişki olduğunu, eğitim düzeyi yükseldikçe çalışmaya yönelik olumlu tutumun kuvvetlendiğini, dini yönelimin etkisinin zayıfladığını tespit etmişlerdir.

Robinson (2005), 1960–2000 döneminde MENA ülkelerini kapsayan araştırmada, kadınların işgücüne katılmasına etki eden faktörleri regresyon analizi ile tespit etmeye çalışmıştır. Okuryazarlık oranı, büyüme oranı, kişi başına düşen gelir ve doğurganlık oranının kadınların işgücüne katılımına etkisinin büyük olduğu ve kadınların işgücüne katılımını artırdığı sonucuna varmıştır.

Doğrul (2008), Türkiye'nin 2003 yılı Hanehalkı Bütçe Anketi verilerinden yararlanarak kentsel kesimdeki tüm kadınların ve evli kadınların işgücüne katılımlarını etkileyen faktörleri iki farklı lojistik regresyon modeliyle araştırmıştır. Eğitim seviyesi, medeni durum, ekonomik durum, çocuk sayısı ve çocuğun yaşının kadınların işgücüne katılımını etkileyen önemli faktörler olduğu; eğitim, bekarlık, çocukların 7–18 yaş aralığında olması ve ailedeki çocuk sayısının artmasının kadınların işgücüne katılımını pozitif; evlilik ve ailenin kullanılabilir yıllık gelirinin artmasının negatif yönde etkilediği sonucuna varmıştır.

Klasen ve Lamanna (2009), 1960–2000 dönemi MENA ülkeleri başta olmak üzere OECD ülkeleri, Sahra Altı Afrika, Doğu Avrupa ve Orta Avrupa, Latin Amerika ve Karayipler, Doğu Asya, Pasifik, Güney Asya ülkelerini pek çok bölgeyi ele aldığı panel veri analizinde, eğitime ve istihdama dayalı cinsiyet eşitsizliğinin ekonomik büyümeyi yavaşlattığı, istihdamda yaşanan ayrımcılığın ve kadın istihdamı artış hızının yavaş olmasının MENA ülkeleri ve Güney Asya ülkeleri arasındaki ekonomik büyüme farklılıklarını artırdığı sonucuna varmışlardır.

Luci (2009), 1965-2005 dönemlerini kapsayan çalışmasında işgücü piyasasında yaşanmakta olan cinsiyet ayrımcılığının ekonomik büyüme üzerindeki rolünü araştırmıştır. Çalışmada 184 ülke ele alınmış olup, kadınların işgücüne katılımı için ileri sürülen U hipotezi panel veri analizi ile test edilmiştir. Çalışmada kadınların işgücüne katılımının büyümeye olumlu katkı yaptığı, büyümenin kadınların işgücüne katılımı üzerinde net bir etkisinin olmadığı sonucuna varmıştır.

Chamlou, Muzi ve Ahmed (2011), MENA ülkelerinde kadınların işgücü arzının belirleyicilerini anlamaya yönelik çalışmalarında temsilci ülke profili olarak Ürdün baz alınarak Ürdün'e ait veriler kullanılmış ayrıca eğitimin etkisi ve sosyal normların rolü dikkate alınmıştır. Bu çalışmada, yüksek öğrenimin kadınların işgücüne katılımı üzerinde pozitif ve anlamlı etkisi olduğu, geleneksel sosyal normlar ile kadınların işgücüne katılım durumları arasında ise negatif ve istatistikî açıdan anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Günsoy ve Özsoy (2012) çalışmalarında, 2005–2011 yıl aralığında Türkiye'de kadınların eğitim düzeylerine göre işgücüne katılma durumlarının ekonomik büyümeye katkısını VAR analizi ile test etmişlerdir. Araştırma bulgularından elde edilen sonuca

göre, en anlamlı bulunan değişken meslek lisesi mezunu olan kadınların işgücüne katılımlarıdır. Çalışmada önemli olan diğer değişken ise yükseköğretim mezunu olan kadınların işgücüne katılım oranlarıdır. Ekonomik büyüme üzerinde en düşük etki gösteren ilköğretim mezunu kadınların işgücüne katılımları olmuştur. Çalışma bağlamında, eğitim düzeyinin kadınların işgücüne katılımını pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmış, iktisadi büyümeyi artırdığı için eğitimde mesleki gelişim ve iyileştirmenin önemi vurgulanmıştır.

Kızılgöl (2012) çalışmasında, Türkiye’de 2002–2008 yıllarında evli ve bekar kadınların kırsal ve kentsel alanda işgücüne katılımlarına etki eden faktörleri logit model analizleri ile test etmiştir. Analiz sonucu, evli ve bekar kadınların işgücüne katılımlarında eğitim, bağımlılık oranı, hanehalkı geliri, kadınların yaşı ve yaşanılan konutun mülkiyetinin önemli faktörler olduğunu göstermiş, kentlerde çocuk sayısının işgücüne katılımını azalttığı, kırsal alanda ise artırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

Kutlar, Erdem ve Aydın (2012), Türkiye’de 1988-2009 yılları arasındaki dönemde, kadınların iş hayatları ve sosyoekonomik unsurların ilişkilerini incelemişlerdir. Evli kadınların doğurganlık oranları, boşanma oranları, kadınların işgücü piyasalarına katılımları ve ücret endeksi bu çalışmada kullanılan değişkenler olarak belirlenmiş ve bu değişkenlerin durağanlık testi, eş bütünleşme analizi ve hata düzeltme teknikleri ile uzun dönem ilişkisi incelenmiştir. Türkiye’nin 21 yılını kapsayan bu araştırmanın sonucunda ulaşılan bulgular şu yöndedir; uzun dönem ilişkisinde ücret endeksi ve doğurganlık arasında pozitif yönlü ilişki, ücret endeksi ve kadınların işgücüne katılım oranları arasında ise negatif yönlü bir ilişki saptanmıştır. Değişkenlerden kadınların işgücüne katılımı ve boşanma arasında benzer yönlü uzun dönem ilişkisi mevcuttur.

Bozkaya (2013) çalışmasında, Türkiye için 1988-2012 yıllarında kadınların işgücüne katılmalarını etkileyen faktörler üzerinde durmuş, bu faktörlerin zaman serilerini kullanarak VAR analizi ile test edilmiştir. Medeni durum, eğitim durumu, çalışmakta olan kadınların toplam kadın nüfusu içerisindeki payları bağımsız değişken olarak ele alınmıştır. Analiz sonucunda, eğitimin kadınların işgücüne katılımını artırdığı, Türkiye’deki kadın işgücünün mesleki eğitim düzeyinin yüksek olmadığı,

tarımsal yapının bozulmasıyla kadınların kentlerde ev kadını olarak kalması durumuna ulaşılmıştır.

Lahoti ve Swaminathan (2013), Hindistan'da 1983–1984 ve 2009–2010 dönemlerinde yaşanan ekonomik büyüme ve kadınların işgücüne katılım oranları arasındaki ilişki panel veri analizi ile test etmişlerdir. Bu çalışmaya göre, Hindistan'da son yirmi yılda ekonomik büyüme yaşanmış, buna rağmen kadınların işgücüne katılım oranlarında %23 oranında azalma yaşanmıştır. Lahoti ve Swaminathan (2013) çalışmasının sonucunda, Hindistan'da kadınların işgücüne katılımları ve ekonomik kalkınma arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Celasun (2014), Türkiye ve OECD ülkelerindeki kadınların işgücüne katılımının ekonomik büyümeye etkilerini Solow modeli ile açıklamıştır. Celasun (2014) çalışmasında, kadınların işgücü piyasalarına kazandırılması ile birlikte ekonomik büyüme etkisinin artacağına vurgu yapmış, işgücüne katılım oranlarındaki düşme sebebi için ise insan kaynaklı politikalar ve piyasa hatalarını göstermiştir.

Kılıç ve Öztürk (2014), Türkiye'de kadınların işgücüne katılmalarını engelleyen faktörler üzerine çalışma yapmışlardır. Çalışmalarında, 2002–2008 dönemleri içi Hane Halkı Bütçe Anketlerini kullanılmış olup, standart probit yöntemi ile tahmin yapılmıştır. Ekonomik kaynaklar, medeni durum, toplumdaki cinsiyet algısı, yerleşim yeri kadınların işgücüne katılım oranlarını etkileyen değişkenlerdir. Bu değişkenler arasında eğitim normunun, özellikle kentsel kesimde yaşamakta olan kadınların işgücüne katılımlarına etki eden en önemli değişken olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Lee ve Lee (2014), 1971–2009 yılları için Japonya'da çocuk bakım hizmeti, kadınların işgücüne katılma oranları ve kadınların doğurganlık durumları arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışma sonucunda ulaşılan bulgular, uzun vadede daha fazla çocuk sahibi olmanın kadınların işgücüne katılım oranlarını etkilemediği, çalışmakta olan kadınların ise daha az çocuk sahibi olma eğiliminde olmadığı yönündedir.

Ncube, Anyanwu ve Hausken (2014)'nin 1985-2009 dönemlerini baz alarak zaman serisi analizi uyguladığı çalışmalarında MENA ülkelerindeki gelir eşitsizliğinin ekonomik büyüme ve yoksulluk ilişkisi üzerinde durulmuştur. Bu çalışmadan çıkarılan bulgular şu yöndedir; ülkelerdeki gelir eşitsizliği, ekonomik büyümeyi olumsuz yönde

etkilemekte ve yoksulluğa sebep olmaktadır. MENA ülkelerinde ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkileyen diğer değişkenler ise, kişi başına düşen GSYH'nin düşük olması, ülkelerde izlenen yüksek enflasyon, eğitim seviyesinin düşük olmasıdır. Çalışmada ülkelerin ekonomik büyümesine katkı sağlayan değişkenin ise petrol ihracatı olduğuna dair bulgulara ulaşılmıştır.

Verick (2014) çalışmasında, 1992-2012 dönemleri arasında gelişmekte olan ülkeler çerçevesinde (MENA, Güney Asya, Latin Amerika ve Karayipler, Güney Doğu Asya, Sahra Altı Afrika ve Doğu Asya) kadınların işgücüne katılımlarını incelemiştir. Çalışma sonucuna göre, gelişmekte olan ülkelerin pek çoğunda eğitim düzeyi ve kadınların işgücüne katılımı U şeklinde ilişki olduğu yönündedir.

Lechman ve Kaur (2015) çalışmalarında, 1990–2012 dönemleri için 162 ülkeyi örneklem olarak seçerek ülkeleri düşük gelirli, alt ve orta gelirli, orta ve üst gelirli ve yüksek gelirli olarak dört farklı gruba ayırmış, kadınların işgücüne katılımı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi panel veri analizi kullanarak ölçmüşlerdir. Araştırma sonucu, kadınların işgücü piyasalarına katılımı ve ekonomik büyüme arasındaki bağı U şeklindeki hipotez ile desteklemektedir. Fakat düşük gelir grubundaki ülkeler için U şeklindeki hipotez kesinlik kazanmamıştır.

Siah ve Lee (2015), 1970-2010 dönemi için Malezya'daki kadınların işgücüne katılımlarını, bebek ölümleri ve doğurganlık arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkiyi ve bu ilişki arasındaki nedenselliği ARDL modeli ve Granger nedensellik analizi ile test etmişlerdir. Araştırma sonucunda elde edilen bulgulara, ölüm oranlarında yaşanan değişikliklerin doğurganlık üzerinde uzun dönemli ve pozitif bir etki yarattığı, çocuk sahibi olma kararı alan kadınların istihdam durumlarından etkilenmediği ve çocukların varlığının da kadın istihdamı konusunda engel teşkil etmediğine ulaşılmıştır.

Collet ve Legros (2016) araştırmalarında, 1997-2002 dönemleri için Fransa'da kadınların işgücüne katılım dinamiklerini incelemişlerdir. Araştırmada, dinamik probit model kullanılmıştır. Model üzerindeki veriler, söz konusu dönemler içi Fransız İşgücü Anketlerinden alınmış ve evli kadınlar üzerinde panel oluşturulmuştur. Araştırma sonuçlarında, kadınların küçük çocuk sahibi olmalarının, işgücüne katılımlarını olumsuz etkilediği, aynı zamanda işgücüne katılımının çocuk sayıları ve yaşlarıyla ilgili olduğu görülmektedir. Eğitimin, kadınların işgücü katılımlarında pozitif etkiye sahip olduğu,

ayrıca kocaların maaşlarında artış olması durumunun başlangıçta kadınların işgücüne katılımlarını yükselttiği sonrasında düşürdüğü saptanmıştır.

Kasa ve Alptekin (2016) çalışmalarında, Türkiye’de 2000-2013 dönemleri için kadınların eğitim seviyelerine göre işgücüne katılım durumlarının ekonomik büyüme üzerine etkisi araştırmışlardır. Bu çalışmada VAR modeli kullanılmıştır. Analiz sonucunda; eğitimin kadın işgücüne katılımında önemli bir faktör olması, yükseköğretim mezunu kadınların büyümeye etkisinin %16, ortaöğretim mezunu kadınların etkisi %9, ilköğretim mezunu olan kadınların ekonomik büyümeye etkisinin ise %7,7 olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ekonomik büyüme üzerinde en az etkiye sahip olan grup okuma yazma bilmeyen kadınların oluşturduğu gruptan oluşmaktadır.

Klasen (2017), 1990-2015 yılları arasını konu alan, kadınların işgücü piyasalarına katılım oranlarındaki istikrarsızlık sebeplerini geliştirmekte olan ülkeler (MENA, Sahra Altı Afrika, Latin Amerika ve Karayipler, Doğu Asya, Güney Doğu Asya ve Pasifik, Güney Asya, Doğu Avrupa, Orta Asya) üzerinde yaptığı çalışmada araştırmıştır. Klasen (2017)’nin yapmış olduğu araştırmaya göre, ekonomik kalkınma ve kadınların işgücüne katılımları arasında bir ilişki olduğunu varsayan U hipotezi ile uyuşmamakta, ters düşmektedir. Çalışmaya göre bu tutarsızlığın sebebi, geliştirmekte olan ülkelerdeki ekonomik yapılarda gözlenen farklılıklar ve toplumsal cinsiyet farklılıklarından kaynaklanmaktadır.

Yazıcı (2018)’nın çalışmasında, Türkiye genelinde 1988–2016 dönemine ait TÜİK verilerinden alınan değişkenler test edilmiş ve medeni durumun, eğitim seviyesinin ve işsizlik oranlarının kadınların işgücüne katılımı ve kadınların istihdam oranı üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışma sonucunda, kadınların eğitim seviyesi değişkeni ve kadınların istihdam oranları, aynı zamanda kadınların işgücüne katılım oranları arasındaki ilişkinin negatif yönlü çıkması dikkat çekmiştir. Bu durum, kadınların eğitim seviyesinin ön planda tutulmadığı ya da almış oldukları eğitim ile alâkası olmayan işlerde çalışmakta olduklarının göstergesidir.

Altuzarra, Galvez ve Flores (2019) çalışmalarında, Avrupa Birliği (AB)’nin 28 üye ülkesi için 1990–2016 dönemleri içinde kadınların işgücüne katılımı ve iktisadi kalkınma arasındaki ilişkiyi EKK yöntemi ile incelemişlerdir. Çalışmada, ilk etapta AB üyesi ülkelerinin tümü bir bütün olarak incelenmiş; sonrasında ülkeler 15 AB eski üyesi

olan ülke (2004 yılı öncesinde üye olan ülkeler) (Lüksemburg, İtalya, Yunanistan, Belçika, İspanya, İrlanda, Fransa, Avusturya, Almanya, Hollanda, İngiltere, Portekiz, Finlandiya, Danimarka, İsveç) ve 13 AB yeni üyesi ülkeler (2004 yılı sonrası üye olan ülkeler) (Malta, Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Kıbrıs, Hırvatistan, Polonya, Romanya, Slovenya, Slovakya, Letonya, Litvanya, Macaristan, Estonya) olarak iki grupta ele alınmıştır. İnceleme sonucunda, 28 AB üye ülkelerinin tümünde kadınların işgücüne katılımı ve iktisadi kalkınma arasındaki ilişkinin U biçimli yapıya sahip olduğu, 15 eski üye ülkenin U biçimli yapıyı desteklemediği, 13 yeni üye ülkenin ise bu hipotezi desteklediği bulgularına ulaşılmıştır.

Eren (2019) çalışmasında, 1991-2017 yılları arasını kapsayan, MENA ülkelerindeki sektörel kadın istihdamı ve kalkınma arasındaki ilişkiyi panel veri analizi ile incelemiştir. Bu çalışmadan elde edilen sonuç; sanayi sektörü ve hizmet sektöründe çalışan kadın istihdamından ekonomik kalkınmaya doğru tek yönlü nedensellik olduğunu, ekonomik kalkınmadan tarım sektörü ve hizmet sektöründeki erkek istihdamına doğru da tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu görülmektedir. Bu sonuç göstermektedir ki, MENA ülkelerinde ekonomik kalkınma sürecinde sanayi sektöründe ve hizmet sektöründe istihdam edilen kadınların rolü büyüktür.

Sajid, Abdullah ve Chik (2020), 1980-2018 yıllarına ait verilerin kullanıldığı gelişmekte olan 8 ülkede (Türkiye, Mısır, İran, Bangladeş, Endonezya, Malezya, Nijerya ve Pakistan) eğitim düzeyinin iktisadi büyüme ile kadınların işgücüne katılımı üzerindeki etkiyi kısa ve uzun dönemli analiz için ARDL yöntemini kullanarak belirlemişlerdir. Çalışmada elde edilen bulgular ışığında, kadınların işgücüne katılımı ve ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü ilişki olduğu, kadınların eğitim düzeylerinin artması ile işgücü piyasasına katılımlarının artacağı sonuçlarına ulaşılmıştır.

3.2. PANEL VERİ ANALİZİ

Panel veri analizi, ekonomik ilişkilerin tahmininde tercih edilen ekonometrik model türüdür ve modellerin analizinde zaman serisi, yatay-kesit serisi ve panel veri serisi olmak üzere üç çeşit veri türü vardır. Panel veri, ülkeler, bölgeler, bireyler ve hane halkları gibi birimlere ait yatay-kesit verilerinin zaman serileri şeklinde bir araya getirilmesiyle oluşmaktadır (Baltagi, 2008, s.18).

Panel veri setinde zaman serisi ve yatay kesit serisinin bir arada yer alması, fazla veriyle analiz yapma imkânı tanırken daha bilgilendirici verilerin oluşmasını sağlamaktadır. Bu sayede serbestlik derecesi ve gözlem sayısı artmaktadır. Tüm bunlar dışında panel setler, değişkenler arasında yer almakta olan çoklu doğrusal bağlantı derecesi düşmekte, uygulanacak olan analizlerin güvenilirliği artarken etkin modellerin tesis edilmesi olanağı doğmaktadır (Gujarati, 1995).

Bunların yanı sıra panel veri modellerinin dezavantajları da mevcuttur. Panel verilerin toplanması, anket oluşturulması ve düzenlenme süreci ciddi bir maliyet gerektirmektedir. Özellikle makroekonomik çalışmalarda ve uzun zamanlı verilerde durağanlık testinin panel veri çalışmalarında kullanılması gereklidir. Zaman serisinin özelliği olan durağanlık testinin yapılmaması hâlinde sahte regresyon problemi ile karşı karşıya kalınmaktadır (Baltagi, 1995).

Panel veri modeli şu şekilde yazılabilmektedir:

$$Y_{it} = \alpha_{it} + \beta_{kit}X_{kit} + u_{it} \quad i=1, \dots, N; t=1, \dots, T$$

Bu modelde Y : bağımlı değişken, X_k : bağımsız değişken, α : sabit parametre, β : eğim parametreleri, u : hata terimini ifade etmektedir. i : alt indisi birimleri (birey, ülke, firma, şehir vb.), t alt indisi zamanı (gün, ay, yıl vb.) temsil etmektedir. Değişkenler, parametreler ve hata teriminin i , t alt indisinin olması panel veri setine sahip olduğunu ifade etmektedir. Modeldeki sabit parametreler ve eğim parametreleri aynı anda birimlere ve zamana göre değer almaktadır (Çelik ve Kırıl, 2018, s.1015).

3.2.1. Model Oluşturma ve Veri Seti

Çalışmada Türkiye, İran, Mısır, Suudi Arabistan, Irak, Ürdün, Lübnan, Birleşik Arap Emirlikleri, Bahreyn, Umman, Katar, Kuveyt ve İsrail olmak üzere 13 Orta Doğu ülkesinde kadın istihdamının ekonomik büyümeye etkisi araştırılmıştır. Suriye ve Yemen'e ait veriler yeterli olmadığı için analize dahil edilememiştir. Belirtilen ülkelere ait 2000-2021 dönemi verileri kullanılarak panel veri analizi yapılmıştır. Veri aralığının belirlenmesinde modelde kullanılan değişkenlere ait verilerin bulunabilirliği etkili olmuştur. Çalışmada kullanılan bağımlı ve bağımsız değişkenlere ait verilerin tümü World Bank Data Indicator aracılığıyla elde edilmiştir, para birimi olarak Amerikan Doları kullanılmıştır.

Model, neoklasik büyüme modelinden ($Y = f(K, L)$) esinlenerek oluşturuldu. Neoklasik modeldeki Y değeri yerine SGP ile kişi başına GSYH tercih edildi. K değeri gayri safi sermaye stoku olarak aynen korundu. L değeri erkek ve kadın istihdamı olarak ikiye ayrıldı. Orta Doğu ülkelerinin önemli bir kısmının ekonomisinde petrol ihracatı önemli bir yere sahip olduğundan modele ticari açıklık oranı değişkeni eklendi. Bu bilgiler ışığında model aşağıdaki formu almıştır.

$$KBGSYH_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 GSS_{it} + \alpha_2 EI_{it} + \alpha_3 KI_{it} + \alpha_4 TAO_{it} + \alpha_i + \lambda_t + \varepsilon_{it}$$

Modelde yer alan değişkenler; KBGSYH_{it} SGP ile kişi başına GSYH'yi, KI_{it} kadın istihdamının toplam istihdama oranını, EI_{it} erkek istihdamının toplam istihdama oranını, GSS_{it} gayrisafi sermaye stokunun GSYH'ye oranını, TAO_{it} ticari açıklık oranını yani dış ticaret hacminin GSYH'ye oranını temsil etmektedir. α_0 sabit değer, α_i birim etki, λ_t zaman etkisi ve ε_{it} ise hata terimidir. Modelin değişkenleri Tablo 3.17.'de gösterilmiştir.

Tablo 3.17. Modelin Değişkenleri

Bağımlı Değişken	Kısaltmalar
SGP ile Kişi Başına GSYH	KBGSYH
Bağımsız Değişkenler	
Kadın İstihdamı/Toplam İstihdam	Kİ
Erkek İstihdamı/Toplam İstihdam	Eİ
Gayrisafi Sermaye Stoku/GSYH	GSS
Ticari Açıklık Oranı	TAO

Çalışmada bağımlı değişken olarak ele alınan SGP ile kişi başına GSYH, SGP ile GSYH'nın nüfusa bölünmesi ile elde edilmektedir. Ortalama vatandaşın alım gücünü ve refahını göstermesi bakımından önemlidir. Uluslararası karşılaştırmalarda tercih edilmektedir.

Sermaye stoku, üretim biriminin belirli döneminde ürettiği mal ve hizmet kapasitesidir ve üretim sürecinde uzun dönemli kullanılan fizikî varlıkları (bina, makine-teçhizat) ele almaktadır. Üretim sürecinde önemli bir etken olan sermaye stokunun göstergesi olarak gayri safi sermaye stoku kullanılmaktadır. Bu ölçüt, ilgili

lkelerdeki mevcut fizikî sermaye varlıklarının toplam miktarıdır (nl, 2010, s.100). Sermaye stoku ekonomik büyümenin temel unsurlarından biridir. Ekonomik büyümenin ivme kazanması ve verimlilik artışıının sağlanması, uzmanlaşma ve işbölümünün gerçekleşmesi için sermaye stoku gereklidir.

Kadın istihdamı Orta Doğu lkelerinde oldukça sınırlı kaldığından ve bu durum ülkelerin uzun vadeli gelişmesi bakımından önemli bir sorun oluşturduğundan, toplam istihdam erkek ve kadın istihdamı olarak ikiye ayrılarak modele dahil edildi. Yapılan analiz sonucu kadın istihdamı ile kişi başına GSYH arasında kuvvetli bir ilişki tespit edilebilirse, Orta Doğu lkelerinin uzun vadeli gelişimleri için kadın istihdamını artırmaları önerisinde bulunulması amaçlandı.

Bölge lkeleri genellikle petrol ihracatçısı oldukları, coğrafi ve teknolojik sebeplerle bazı malları ithal etmek zorunda kaldıkları için modele ticari açıklık oranı değişkeni eklenmiştir. Ticari açıklık oranı, ithalat ve ihracat toplamının GSYH'ye oranı olarak ifade edilmektedir. Dış ticaret hacmi GSYH artış oranından daha hızlı artarsa dışa açıklık oranı artmaktadır. İhracat arttıkça gelir, gelir arttıkça harcama artmaktadır. Ekonominin eksik istihdamda olması halinde harcama artışı çarpan etkisiyle geliri artırabilmekte ve büyüme meydana gelebilmektedir (Kaya ve Şahin, 2015, s.437).

3.2.2. Tanımlayıcı İstatistikler

Burada Stata 17 paket programı kullanılarak öncelikle değişkenlere dair zet istatistikler belirlenecek, sonra spesifikasyon testleri yapılacak ve daha sonra şartları sağlayan dirençli tahminci ile modelin tahmini gerçekleştirilecektir.

Modelde yer alan değişkenlerin zet istatistikleri Tablo 3.18.'de yer almaktadır. Tablo 3.18.'de değişkenlerin gözlem sayıları, ortalamaları, standart sapmaları, minimum ve maksimum değerleri görülmektedir.

Tablo 3.18. Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	Gözlem Sayısı	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum
KBGSYH	286	36211.56	26797.71	4726.974	111879.8
Kİ	286	30.85897	15.12386	9.574	59.78
Eİ	286	76.63382	10.11437	60.881	96.196
GSS	286	25.20858	7.603151	5.585277	48.86907
TAO	286	87.05268	34.82529	30.24655	191.8726

Özet istatistikler belirtildikten sonra bağımsız değişkenler arasındaki bağlantı incelenmiştir. Tablo 3.19.'da korelasyon matrisi bulunmaktadır. Modeldeki her bir bağımsız değişkenin diğer bağımsız değişkenlerle arasındaki korelasyon ortaya konulmaktadır. Korelasyon matrisi kapsamında elde edilen değerler incelendiğinde modelde bulunan bağımsız değişkenler arasında %75'ten yüksek bir korelasyon ilişkisine rastlanmadığı tespit edilmiştir. Bu da model kapsamında çoklu doğrusal bağlantı probleminin bulunmadığı anlamına gelmektedir.

Tablo 3.19. Korelasyon Matrisi

	Kİ	Eİ	GSS	TAO
Kİ	1.0000			
Eİ	0.6023	1.0000		
GSS	0.1304	0.2622	1.0000	
TAO	0.3044	0.4834	0.0876	1.0000

Çoklu doğrusal bağlantı sorununun bulunup bulunmadığını sınaama amacıyla başvuru bir diğer yöntem VIF testidir. Tablo 3.20.'de değişkenlere ait VIF değerleri ve tolerans değerleri yer almaktadır. Bağımsız değişkenlerin VIF değerlerinin hepsinin 5'in altında olması sebebi ile bu değişkenlerin çoklu doğrusal bağlantıya sebep olmadıkları anlaşılmıştır.

Tablo 3.20. VIF Değerleri

Değişken	VIF Değeri	Tolerans Değeri
Kİ	1.57	0.636283
Eİ	1.96	0.509323
GSS	1.08	0.928146
TAO	1.31	0.764410

3.2.3. Spesifikasyon Testleri

3.2.3.1. F Testi

F testleriyle modellerde birim etkilerinin veya zaman etkilerinin varlığı ve verilen zamana veya birimlere göre farklılık gösterip göstermeme durumu araştırılmaktadır. Birim-zaman etkilerinin bulunmadığı modeller klasik model olarak kabul edilmekte ve F testinde klasik modelin geçerli olması için verilerin zamana göre farklılık göstermemesi gerekmektedir (Uluyol ve Türk, 2013, s.375).

Bu modellerde kısıtlı ve kısıtsız olmak üzere iki tür model kullanılır. Değişkenlere ait verilerin birimlere veya zamana göre değer alması kısıtlı modeli ifade ederken, birim farklılıklarının veriler üzerinde öneminin bulunmaması kısıtsız modeli ifade etmektedir (Tatoğlu, 2016, s.168).

Kısıtsız ve kısıtlı modeller sırasıyla,

$$Y_i = X_i\beta_i + u_i \quad (i = 1, \dots, N \text{ için})$$

$$Y = X\beta + u$$

Şeklinde ifade edilmektedir. Bu model kapsamındaki hipotez ise;

$H_0: \beta_1 = \beta$ şeklindedir. H_0 hipotezinin reddedilmemesi $\beta_1 = \beta$ bu şekilde olmasını sağlayacaktır. Bu durum, F testinde homojenliği gösteren temel hipotezdir. Diğer bir anlatımla, klasik modelin geçerliliği ortaya konulacak ve verinin havuzlanmış olduğu kabul edilecektir. Modele havuzlanmış en küçük kareler yöntemi ile çözüm aranacaktır (Çoban, 2018, s.179).

3.2.3.2. Hausman Testi

Hausman test modelindeki amaç, her ikisinde etkin olduğu tahmincilerden en etkin olanı belirlemektir. Diğer bir deyişle, tahminciler arasında seçim gerçekleştirmektir (Baltagi, 2001, s.20). Farklı bir söylem ile, uygulanan testler sonucunda modelin birim veya zaman etkili olduğu sonucuna varıldığında, bu etkilerin sabit ya da tesadüfi olup olmadığına karar verme sürecidir (Uluyol ve Türk, 2013, s.377).

Bu modelde elde edilen olasılık değeri 0,05 altında ise, modelin tesadüfi etkiler tahmincisine göre etkinliğini gösterir. Ancak bu olasılık değeri 0,05 üzerinde çıkıyor ise, tesadüfi etkiler tahmincisinin sabit etkiler tahmincisine göre etkinliği anlamını taşımaktadır (Çoban, 2018, s.180).

Hausman modeli hipotezi şu şekilde oluşturulmaktadır (Çoban, 2018, s.180):

H_0 : Tesadüfi etkiler mevcuttur (Birim etki ile açıklayıcı değişkenler arasında bir ilişki yoktur).

H_1 : Tesadüfi etkiler yoktur (Birim etki ile açıklayıcı değişkenler arasında bir ilişki vardır).

Hausman modeli, panel veri analizine dahil edilmiş ülkelerin yapısının homojen olup olmadığı konusuyla ilgili bilgiler de sunmaktadır. Modelde sabit etkiler tahmincisinin etkinliği ülkelerin homojen yapıya sahip olduğunu göstermekte, tesadüfi etkiler tahmincisinin etkinliği ise analize dahil olan ülkelerin homojen yapıya sahip olmadığına işaret etmektedir (Egeli ve Egeli, 2007, s.112).

3.2.3.3. Değişen Varyans (Heteroskedasite)

Değişen varyans, panel veri modellerinde istatistiksel olarak sorun arz eden bir modeldir. Bu modelde sorun bulunmasına rağmen sorunun dikkate alınmayarak model üzerinden yürütülen tahminler sonucunda regresyon katsayıları tutarlı olacak ancak tahminler etkin olmamakla birlikte standart hatalar sapmalı olacaktır. Dayanıklı standart hataların türetilmesi tahminlerin de etkin olmasını sağlamaktadır (Çoban, 2018, s.181).

Farklı testlerin geliştirilmesi değişen varyans sorununu test etmektedir. Bu testlerden Değiştirilmiş Wald Testi sabit etkiler modeli için kullanılmakta, Breusch-

Pagan Lagrange Multiplier (Çarpanı) testi ve Levene, Brown ve Forsythe testi ise tesadüfi etkiler modelinde kullanılan testlerdendir.

Değişen varyans modeli sıfır hipotez ve karşıt hipotez şu şekilde oluşturulmaktadır (Çubukçu, 2020, s.18):

$H_0: \sigma_i = \sigma$ için; değişen varyans yoktur.

$H_1: \sigma_i \neq \sigma$ için; değişen varyans vardır.

3.2.3.4. Otokorelasyon

Hata terimlerinin arasında ilişki olmaması regresyon varsayımlarındandır. Otokorelasyon, diğer bir anlatımla ardışık bağımlılık modelini hata terimleri arasındaki anlamlı ilişki belirlemektedir ayrıca regresyon analizlerindeki istenmeyen durumu göstermektedir (Albayrak, 2014, s.2).

Değişen varyans sorununda olduğu gibi tahminlerin gerçekleştirilmesiyle otokorelasyon sorununun tespiti halinde tahminler gerçekleştirilmeye devam ettiğinde ulaşılan regresyon katsayı sonuçlarının tutarlı olması, ancak etkin olmaması söz konusu olacaktır. Bu durum standart hataların sapmalı olmasını ortaya koyacaktır (Çoban, 2018, s.183).

Baltagi-Wu'nun Yerel En İyi Değişmez Testi, Bhargava, Franzini ve Narendranathan'ın Durbin Watson Testi ve Lagrange Çarpanı ve Genişletilmiş Lagrange Çarpanı testleri otokorelasyon probleminin test edilmesinde faydalanılan testlerdir (Çoban, 2018, s.183).

Modelde otokorelasyon problemi olup olmadığını sınamak için kurulan hipotezler şu şekildedir (Çubukçu, 2020, s.17):

$H_0: \rho = 0$ için; Otokorelasyon yoktur.

$H_1: |\rho| < 1$ için; Otokorelasyon vardır. ($\rho \neq 0$)

3.2.3.5. Yatay Kesit Bağımlılığı

Panel data modelleri, birimler arası yatay kesitsel bağımsızlık hipotezine dayanmaktadır. Fakat panel veri modelleri ile ilgili yapılan literatür çalışmalarında yatay kesitler arasında bağımlılığın olduğu gözlenmiştir. Yatay kesit bağımlılık hipotezinin sağlanamıyor olması, sabit ve tesadüfi etkiler tahminlerinin tutarlı olmaları fakat etkin olmamalarına ve hatta standart hataların sapmalı olmasına yol açmaktadır. Bu durum yatay kesit bağımlılığında farklı bir tahmine ihtiyaç duyulduğunun göstergesi olup, yatay kesitler arası ilişki olup olmadığının test edilmesi gerekmektedir (Nargeleçekenler, 2009, s.52-53).

Yatay kesitler arasında ilişki olup olmadığını test etmek için kullanılan bazı testler şunlardır (Çubukçu, 2020, s.19):

Breusch-Pagan Lagrange Çarpanı Testi, Pesaran CD Testi, Friedman Sıra Korelasyon Testi, Frees Q Testi.

Panel verinin yatay kesit boyutu (N), zaman boyutundan (T) küçükse, $N < T$ ise; Breusch-Pagan (1980) tarafından geliştirilmiş Lagrange Çarpanı-LM testi kullanılır. Ancak yatay kesit boyutu (N), zaman boyutundan (T) büyükse, $N > T$ ise; Pesaran (2004), Friedman (1937) ve de Frees (1995) testleri kullanılmaktadır (Çubukçu, 2020, s.19).

Yatay kesit bağımlılığının olup olmadığı testinde hipotezler şu şekilde ifade edilmektedir (Çubukçu, 2020, s.19).

$H_0: \rho_{ij} = \rho_{ij} = 0 \quad i \neq j$ için; birimler arasında korelasyon yoktur.

$H_1: \rho_{ij} = \rho_{ij} \neq 0$ bazı $i \neq j$ için; en az iki birim arasında korelasyon vardır.

Tablo 3.21. incelendiğinde gerçekleştirilen spesifikasyon testlerine dair bulgular görülmektedir. Klasik modelin geçerliliğini sınamak için yapılan F testi sonrasında birim etkilerin var olduğu gözlemlenmiş ve klasik modelin geçerli olmadığı tespit edilmiştir.

Sabit etkiler ve tesadüfi etkiler modellerinden hangisinin geçerli olduğunu sınamak amacıyla ise Hausman testi gerçekleştirilmiştir. Gerçekleştirilen Hausman testi sonrasında sabit etkiler modelinin geçerli olduğu görülmüştür.

Değişen varyansın geçerliliğini sınamak amacıyla ise Değiştirilmiş Wald testi gerçekleştirilmiştir. Bu test bulguları, model kapsamında değişen varyans bulgusuna ulaşıldığını göstermektedir.

Otokorelasyonu araştırmak için ise Bhargava, Franzini ve Narendranathan'ın Durbin Watson Testi ve Baltagi-Wu Yerel En İyi Değişmez Testi gerçekleştirilmiştir. Bu testlere dair bulgular incelendiğinde her iki test istatistiği değerinin de 2'nin oldukça altında olduğu gözlemlenmektedir. Bu da model kapsamında ciddi düzeyde otokorelasyon bulgusu olduğunu göstermekte ve otokorelasyon sorununun tespit edildiğini ortaya koymaktadır.

Spesifikasyon testlerinden en son olarak ise birimler arası korelasyon testine başvurulmuştur. Bu amaç doğrultusunda birimler arası korelasyon Breusch-Pagan Lagrange Çarpanı (LM) testiyle araştırılmıştır. Breusch-Pagan Lagrange Çarpanı (LM) testi bulgularına bakıldığında birimler arasında korelasyon olduğu görülmektedir.

Tablo 3.21. Spesifikasyon Testleri (F Testi, Hausman Testi, Değişen Varyans, Otokorelasyon ve Birimler Arası Korelasyon Testleri)

F Testi	
F İstatistiği	168.87
Olasılık Değeri	0.0000
Hausman Testi	
Ki kare İstatistiği	45.89
Olasılık Değeri	0.0000
Değiştirilmiş Wald Testi	
Ki kare İstatistiği	296.56
Olasılık Değeri	0.0000
Bhargava, Franzini ve Narendranathan'ın Durbin Watson Testi ve Baltagi-Wu Yerel En İyi Değişmez Testi	
Bhargava, Franzini ve Narendranathan'ın Durbin Watson Test İstatistiği Değeri	0.28544842
Baltagi-Wu Test İstatistiği Değeri	0.42998942
Breusch-Pagan Lagrange Çarpanı (LM) Testi	
Ki kare İstatistiği	380.439
Olasılık Değeri	0.0000

3.3. MODELİN TAHMİNİ

Tez çalışmasının amacına uygun olarak gerçekleştirilen panel veri analizinde, ön testlerin ışığında veri setine uygun olan model belirlenerek tahmin edilmiştir. Tespit edilmiş olan ampirik bulgular istatistikî hipotezler ışığında yorumlanmıştır.

Tablo 3.22.'de modele dair tahmin sonuçları yer almaktadır. Modelde değişen varyans, otokorelasyon ve birimler arası korelasyon sorunlarından üçüne birden rastlandığı için bu üç istatistiksel sorunun tespitinde uygulanabilen Driscoll Kraay dirençli tahmincisi ile model tahmini gerçekleştirilmiştir. Tabloda değişkenlere dair katsayılar, Driscoll Kraay standart hataları ve olasılık değerleri görülmektedir.

Kİ ve KBGSYH değişkenleri arasındaki ilişkinin pozitif yönlü olduğu gözlemlenmektedir. Analize dahil edilen Orta Doğu ülkelerinde Kİ arttıkça KBGSYH artmaktadır. Elde edilen bu bulgunun istatistiksel hata payı %1'den küçüktür. Elde edilen sonucun güvenilirliği yüksektir (Tablo 3.22).

Eİ ile KBGSYH arasındaki ilişki incelendiğinde Orta Doğu ülkelerinde Eİ arttıkça KBGSYH'nin azaldığı bulgusuna ulaşılmıştır. Ulaşılan sonucun istatistiksel hata payı %1'den küçüktür. Elde edilen sonucun güvenilirliği yüksektir (Tablo 3.22).

GSS ve KBGSYH değişkenleri arasındaki ilişki analiz edildiğinde Orta Doğu ülkelerinde GSS arttıkça KBGSYH'nin arttığı tespit edilmiştir. Bu ilişkinin istatistiksel hata payı %10'dan küçük, %5'den büyüktür (Tablo 3.22).

TAO ve KBGSYH arasındaki ilişkiye bakıldığında Orta Doğu ülkelerinde TAO arttıkça KBGSYH'nin azaldığı bulgusu elde edilmiştir. Ulaşılan sonucun istatistiksel hata payı %5'den küçük, %1'den büyüktür (Tablo 3.22).

Tablo 3.22. Tahmin Sonuçları

Bağımsız Değişkenler	Katsayı	Driscoll/Kraay Standart Hata	Olasılık Değeri
Kİ	.0117818	.0020044	0.000***
Eİ	-.0202773	.0036307	0.000***
GSS	.0042837	.0023418	0.082*
TAO	-.0025801	.0009938	0.017**
*** Hata Payı < %1, ** %1 < Hata Payı < %5, * %5 < Hata Payı < %10			

Tekrar olmaması için elde edilen bulguların yorumları sonuç bölümünde yapılacaktır.

SONUÇ

Orta Doğu, Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının kesişim noktasında bulunan, köklü medeniyetlere beşiklik yapmış, üç büyük ilahi dinin doğduğu yer olan, dünya enerji üssü sayılan ve Müslüman nüfusun baskın olduğu coğrafyanın adıdır. Bütün bu zenginliklerine rağmen, doğal kaynak ihracatçısı ülkeler ve İsrail bir yana bırakılırsa, bölgede yüksek gelirli ülkeler grubunda yer alan bir ülke bulunmamaktadır. Bölge ülkeleri genellikle kendileri ileri teknoloji geliştirememekte, ileri teknolojik ürünler üretememekte ve bir kısmının ekonomisi büyük ölçüde enerji ihracatına dayanmaktadır. Bölge ülkelerinde küresel rekabet gücü yüksek firmalara rastlamak pek mümkün olmamaktadır.

Bölge ülkelerinin geri kalmasının önemli sebeplerinden birinin toplam nüfusun yaklaşık yarısını oluşturan kadın nüfusun iş hayatında çok az yer alması olduğu düşünülmektedir. Fosil kaynakların zamanla tükenecek olması bölge ülkeleri için büyük bir risk oluşturmaktadır. Bölge ülkelerinde kadın istihdamının artması fosil kaynakların tükenmesi riskine karşı etkili alternatif bir kaynak olabileceği ve bölge ülkelerinin bu yolla uzun vadede kesintiye uğramadan büyümelerini sürdürebilecekleri düşünülmektedir. Çalışma temelde bu tezi kanıtlamayı amaçlamıştır.

Çalışmada Türkiye, İran, Mısır, Suudi Arabistan, Irak, Ürdün, Lübnan, Birleşik Arap Emirlikleri, Bahreyn, Umman, Katar, Kuveyt ve İsrail olmak üzere 13 Orta Doğu ülkesine ait 2000-2021 dönemi verileri kullanılarak kadın istihdamının ekonomik büyümeye etkisi panel veri analizi ile test edilmiştir. Suriye ve Yemen'e ait yeterli veri bulunamadığı için bu iki ülke analize dahil edilememiştir. Analizde neoklasik büyüme modelinden yararlanılmış ve Dünya Bankası verileri kullanılmıştır.

Panel veri analizinde SGP ile Kişi Başına GSYH bağımlı değişken; kadın istihdamı/toplam istihdam, erkek istihdamı/toplam istihdam, gayrisafi sermaye stoku/GSYH ve ticari açıklık oranı bağımsız değişken olarak alınmıştır. Kadın istihdamının üretime katkısını tespit edebilmek için erkek ve kadın istihdamının toplam istihdama oranı ayrı ayrı modele dahil edilmiştir.

Ekonometrik analizde önce tanımlayıcı istatistikler belirtilmiş, sonra bağımsız değişkenler arasında bağlantı olup olmadığı araştırılmış, bağımsız değişkenler arasında %75'ten yüksek korelasyon ilişkisine rastlanmadığı saptanmıştır.

Çoklu bağlantı sorununun olup olmadığını sınamak amacıyla VIF testine başvurulmuş, bağımsız değişkenlerin 5'in altında değerlere sahip olduğu tespit edilmiştir.

Çalışmada sırasıyla F Testi, Hausman Testi, Değişen Varyans, Otokorelasyon ve Birimler Arası Korelasyon testleri uygulanmıştır. F testi ile birim etkilerin varlığı, Hausman testi ile sabit etkiler modelinin geçerli olduğu tespit edilmiştir. Değiştirilmiş Wald testi ile değişen varyans bulgusuna ulaşılmıştır. Otokorelasyonu sınamak için Bhargava, Franzini ve Narendranathan'ın Durbin Watson Testi, Baltagi-Wu Yerel En İyi Değişmez testleri kullanılmıştır. Yapılan testlerin sonuçlarına dair bulgularda her iki testin istatistikî değeri 2'nin oldukça altında kalmış, güçlü otokorelasyon bulgusuna rastlanmıştır. Çalışmada son olarak Breusch-Pagan Lagrange Çarpımı (LM) testiyle birimler arası korelasyon modeli sınanmış ve birimler arasında korelasyon olduğu tespit edilmiştir.

Modelde değişen varyans sorunu, otokorelasyon sorunu ve birimler arası korelasyon sorunlarının tümüne birden rastlandığı için, üç istatistikî sorunun tespiti için uygulanabilen Driscoll Kraay dirençli tahmincisi ile tahmin gerçekleştirilmiştir.

Panel veri analizinde kadın istihdamı (Kİ) ile kişi başına GSYH değişkenleri arasında pozitif ilişki olduğu, yani Orta Doğu ülkelerinde kadın istihdamı artışının kişi başına GSYH'yi artırdığı tespit edilmiştir. Bu bulgu istatistikî olarak %1'den küçük hata payı ile anlamlıdır. Ancak kadın istihdamı ile kişi başına GSYH arasındaki ilişkinin kuvvetini gösteren katsayı değeri (.0117818) düşüktür.

Erkek istihdamı (Eİ) ile kişi başına GSYH arasında negatif ilişki olduğu, yani erkek istihdamı artışının kişi başına GSYH'yi azalttığı tespit edilmiştir. Bu bulgu istatistikî olarak %1'den küçük hata payı ile anlamlıdır. İki değişken arasındaki ilişkinin kuvvetini gösteren katsayı değeri (-.0202773) düşüktür.

Kişi başına GSYH'yi kadın istihdamı artırırken erkek istihdamının azaltması şu şekilde açıklanabilir: Ülkelerin erkek ve kadın nüfusları aşağı yukarı eşittir. Buna

rağmen Orta Doğu ülkelerinde kadın istihdamı çok düşüktür. Gerçek hayatta emek faktörü literatürde kabul edildiği gibi homojen değildir. Dolayısıyla erkek emek havuzundan verimli/verimsiz her türlü emek istihdam edilirken, kadın emek havuzundan nitelikleri, çalışma arzusu ve verimliliği yüksek olanlar istihdam edilmiştir.

Gayrisafi sermaye stoku ile kişi başına GSYH arasında pozitif yönlü ilişki tespit edilmiştir. Bu bulgu istatistiki olarak %5'den büyük %10'dan küçük hata payı ile anlamlıdır. İlişkinin kuvvetini gösteren katsayı değeri (.0042837) oldukça küçüktür.

Dışa açıklık oranı ile kişi başına GSYH arasında negatif yönlü ilişki mevcuttur. Bu bulgu istatistiki olarak %1'den büyük %5'den küçük hata payı ile anlamlıdır. İlişkinin kuvvetini gösteren katsayı değeri (-.0025801) oldukça küçüktür. Bölge ülkelerinde dış ticaretin genellikle açık verdiği ve ithalatın GSYH'yi azaltıcı etkisi dikkate alındığında elde edilen sonuç şaşırtıcı değildir.

Çalışmanın sonuçları toplu değerlendirildiğinde Orta Doğu ülkelerinde üretimin verimlilik temelinde yapılmadığı, bu sorunun girdilerle çıktılar arasındaki bağı zayıflattığı söylenebilir. Bölge ülkelerinde kadın istihdamını artırarak kişi başına geliri, toplumsal refahı ve bu ülkelerin küresel itibarını artırmak mümkün olabilecektir. Bu çerçevede kadınların çalışma hayatında daha çok rol almaları için eğitim düzeyi yükseltilmeli, kız çocukları dahil bütün çocukların eğitim hizmetlerine erişimleri kolaylaştırılmalı, kadınların tarım sektörü yanında sanayi ve hizmet sektörlerinde çalışabilecekleri fırsatlar oluşturulmalı, kadın ve erkekler arasındaki ücret çarpıklığı giderilmeli, kadınların iş hayatında daha çok rol almalarını özendirecek kültürel dönüşüm desteklenmeli, işe alımlar objektif ölçütlere göre yapılmalı, vasıfsız kadınların meslek edinmeleri için meslek edindirme kursları açılmalı ve kadınları iş hayatına çekecek gerekli yasal kurumsal düzenlemeler yapılmalıdır.

KAYNAKLAR

- Akal, M. (2008). Ortadoğu Sınır Ülkeleriyle Dış Ticaret Yoğunlaşması ve Yapısal Değişim. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 271–296.
- Akdeniz, H. (2003). Jeopolitik ve Jeostratejik Teoriler Kapsamında Küreselleşmenin Geleceği ve Türkiye. *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 81-109.
- Aksoy, N., Felek, Ş., Yayla, N. ve Çeviş, İ. (2019). Türkiye’de Kadın İstihdamı Ve Etkileyen Faktörler. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 17(3), 146–163.
- Aksoy, S. (2018). Sermaye Birikimi, Teknoloji ve Uluslararasılaşma Olgularını Endüstri 4.0 Döneminde Yeniden Düşünmek. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (23), 1697-1706.
- Aksu, L. (2016). Türkiye’de Beşeri Sermayenin Önemi: İktisadi Büyüme İle İlişkisi, Sosyal ve Stratejik Analizi. *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 68–129.
- Aksu, L. (2017). Türkiye’de İstihdam, Verimlilik ve İktisadi Büyüme İlişkilerinin Analizi. *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 39-94.
- Albayrak, A. S. (2014). Otokorelasyon Durumunda En Küçük Kareler Tekniğinin Alternatifi Otoregresyon Teknikleri ve Bir Uygulama. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(1), 1-20.
- Altuntepe, N. ve Güner, T. (2013). Türkiye’de İstihdam – Büyüme İlişkisinin Analizi (1988 – 2011). *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 5(1), 73–84.
- Altuzzara, A., Galvez, C. ve Gonzales-Flores, A. (2019). Economic Development And Female Labour Force Participation: The Case Of European Union Countries. *Sustainability, MDPI, Open Access Journal*, 11(7), 1–18.
- Anadolu Ajansı. (2020). Suriye İç Savaşı Onuncu Yılına Giriyor, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/suriye-ic-savasi-10uncu-yilina-giriyor/1765861> adresinden 3 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.

- Anadolu Ajansı. (2022). Suriye’deki İç Savaş On Birinci Yılını Geride Bıraktı, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/suriyedeki-ic-savas-11-yilini-geride-birakti/2534367> adresinden 15 Aralık 2022 tarihinde alınmıştır.
- Ansarian, M. (2020). Arap Baharı’nın Ekonomik Etkileri. *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(1), 43-51.
- Arı, T. (2014). *Geçmişten Günümüze Ortadoğu Siyaset Savaş ve Diplomasi* (6.Baskı). Bursa: Dora Basım-Yayın.
- Armaoğlu, F. (2007). *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914–1995*). İstanbul: Alkım Yayınevi.
- Ateş, H., ve Ünal, S. (2004). Devletin Doğduğu Yer: Antik Çağ Orta Doğu’sunda İdari Hayat. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, (1), 21-42.
- Aycı, M. İ. (2011). Arap Baharı ve Yatırımlara Etkisi. *Çerçeve Dergisi*, 20(57), 56–60.
- Aydemir, C. (2013). Türkiye’de İşgücü Yapısı, İşsizlik ve Kırsal Alan. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 27(1), 115–138.
- Baltagi, B. H. (1995). *Econometric Analysis of Panel Data*. New York: John Wiley & Sons Inc.
- Baltagi, B. (2001). *Econometric Analysis of Panel Data*, 2nd Ed., UK: John Wiley & Sons Ltd.
- Baltagi, B. H. (2008). *Econometric Analysis of Panel Data (VOL 4)*. Chichester: John Wiley & Sons Inc.
- Balpınar, Z . (2017). İsrail’in Devlet Kurgusu Güvenli Bir Yahudi Yurdu mu? Yoksa Güvenlikçi Bir Yahudi Devleti mi?. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 13(26) , 153-183.
- Barsoum, G. (2016). *Global Encyclopedia of Public Administration, Public Policy and Governance*. Ali Farazmand. (Ed.), Youth Unemployment in Egypt (s. 1–4). New York: Springer.
- Bayrakdar, S. ve İncekara, A. (2013). Türkiye’nin Genç İşsizlik Profili. *Çalışma İlişkileri Dergisi*, 4(1), 15-38.

- Berber, M. ve Eser, B. (2008). Türkiye’de Kadın İstihdamı: Ülke ve Bölge Düzeyinde Sektörel Analiz. *“İş,Güç” Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 10(2), 1–16.
- Berktaş, F. ve Atasoy, E. (2007). Dinler Coğrafyasına Küresel Bir Bakış. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(18), 18–44.
- Big Think. (2019). <https://bigthink.com> adresinden 5 Ocak 2021 tarihinde alınmıştır.
- Bozkaya, G. (2013). Kadınların İşgücüne Katılımını Belirleyen Faktörler: Türkiye Üzerine Bir Analiz. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(5), 69–89.
- Büyükkara, M. A. (2013). İslam Kaynaklı Mezheplerin Orta Doğu’daki Coğrafi Dağılımı ve Tahmini Nüfuslar. *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 321-354.
- Celasun, D. T. (2014). Kadınların İşgücüne Katılımı ve Büyüme: OECD Ülkeleri ve Türkiye. *TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi*.
- Chamlou, N., Muzi, S. ve Ahmed, H. (2011). Understanding the Determinants of Female Labor Force Participation in the Middle East and North Africa Region: The Role of Education and Social Norms in Amman. *AlmaLaurea Working Papers*. (No. 31).
- Collet, R. ve Legros, D. (2016). Dynamics Of Female Labour Force Participation in France. *Applied Economics*, 48(30), 2807–2821.
- Çağlayan, Z. (2011). Ortadoğu ve Kuzey Afrika’daki Gelişmelerin Ülkemizin Dış Ticaretine Etkileri. *Çerçeve Dergisi*, 20(57), 28–34.
- Çelik, S. ve Gürtuna, A. (2005). *Büyük Ortadoğu Projesi ve Türkiye’ye Etkileri*. Ankara: Global Strateji Enstitüsü Yayınları.
- Çelik, C. ve Kırıl, G. (2018). Panel Veri Analizi ve Kümeleme Yöntemi İle Türkiye’de Konut Talebinin İncelenmesi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 32(4), 1009–1026.

- Çoban, M. N. (2018). *Demokrasinin Göstergelerinin Refah Üzerine Etkisi: AB Ülkeleri Üzerine Panel Veri Analizi*. [Doktora Tezi]. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çubukçu, A. (2020). *Mekânsal Panel Veri Modelleri: Havacılık Sektöründe Bir Uygulama*. [Yükseklisans Tezi]. Hacettepe Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Davutoğlu, A. (2016). *Stratejik Derinlik* (120. Baskı). İstanbul: Küre Yayınları.
- Demir, O. ve Yayar, R. (2020). *Ekonomik Göstergeler ve Yorumları* (2. Baskı). Ankara: Seçkin Yayınları.
- Demir, Y. (2019). Emperyalist Devletlerin Orta Doğu'da Mezhep Oyunları: Sünnî - Şîî Çatışması. *Turkish Journal Of Shiite Studies*, 1(2), 234-246.
- Doğanay, M., ve Altun, A. (1994). *Ortadoğu'nun Jeopolitik ve Jeostratejik Açından Değerlendirilmesi Körfez Harbi ve Alınan Dersler*. Ankara: Nurol Matbaası.
- Doğrul, G. (2008). 2001 Krizi Sonrasında Türkiye'de Kentsel Alanlarda Kadınların İşgücüne Katılımının Belirleyicileri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 0(22), 245–276.
- Dollar, D., ve Gatti, R. (1999). Gender Inequality, Income, and Growth: Are Good Times Good For Women? Policy Research Report On Gender And Development Working Paper Series, No: 1.
- DTÖ. (2019). <https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/orta-dogu-ve-korfez> adresinden 25 Eylül 2019 tarihinde alınmıştır.
- Dursun, D. (2005). Orta Doğu Siyaseti Üzerine Notlar. *Orta Doğu Yıllığı*, 311-332.
- Dursun, D. (2005). Orta Doğu'nun Ekonomik, Sosyal ve Siyasi Yapı Özellikleri Üzerine Genel Tespitler. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 0(57), 1231-1274.
- Duyan, G. Ç. (2010). Yoksulluğun Kadınlaşması: Altındağ Örneği. *Aile ve Toplum Eğitim-Kültür ve Araştırma Dergisi*, 21(21), 19-29.
- Egeli, H. A. ve Egeli, P. (2007). İhracat-Millî Gelir İlişkisi: Asya Ülkeleri Üzerine Panel Veri Analizi, 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi

ICANAS 38, <http://www.ayk.gov.tr/icanas38> adresinden 2 Ocak 2023 tarihinde alınmıştır.

- Eğilmez, M. (2020). *Makro Ekonomi Türkiye’den Örneklerle* (14. Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Eğri, T. (2018). İşsizlik ve Ekonomik Çıktı İlişkisi: Mısır İçin Okun Yasası Analizi. *Yaşar Üniversitesi E Dergisi*, 13(49), 68–78. DOI: 10.19168/jyasar.342728.
- El- Awaisi, A. F. ve Ataman, M. (2019). *Al- Quds: History, Religion And Politics* (1. Baskı). Ankara: SETA Kitapları.
- Eren, M. V. (2019). MENA Ülkelerinde Sektörel Kadın İstihdamı ve Kalkınma Arasındaki İlişkinin Ampirik Analizi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 17(4), 106–127.
- Freeman, C.(2003). *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları* (1. Baskı). (S. K. Angı, Çev.). Dost Kitabevi Yayınları. (2003, 1.Baskı).
- Goldin, C. (1994). The U – Shaped Female Labor Force Function In Development And Economic History. *NBER Working Paper Series*, No: 4707.
- Gujarati, D. N. (1995). *Basic Econometrics* (3b.). New York: McGraw Hill.
- Günsoy, G. ve Özsoy, C. (2012). Türkiye’de Kadın İşgücü, Eğitim ve Büyüme İlişkisinin VAR Analizi. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 49(568), 21–40.
- Günsoy, G. ve Tekeli, S. (2014). Nüfusun Yaşlanması ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Üzerine Bir İnceleme. *Amme İdaresi Dergisi*, 48(1), 35-87.
- Güriş, S. (2018). *Uygulamalı Panel Veri Ekonometrisi* (1. Baskı). İstanbul: Der Yayınları.
- Güzel, S. ve Çetin, I. (2018). Orta Doğu ve Kuzey Afrika Ülkelerinde Ekonomik Büyümenin ve Gelir Eşitsizliğinin Yoksulluğa Olan Etkisi. *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 8(2), 91–107.
- Harunoğulları, M. (2017). Orta Doğu Jeopolitiği ve Küresel Güçlerin Enerji Mücadelesi. *HUMANITAS - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(9), 121-137.

- Huntington, S. P. (2020). *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*. (M. Turhan, Y. Z. C. Soydemir, Çev.). İstanbul: Okuyan Us Yayınları. (2002, 18. Baskı)
- IMF. (2023). https://www.imf.org/external/datamapper/NGDP_RPCH@WEO/OEMDC/ADV_EC/WEOWORLD adresinden 5 Ocak 2023 tarihinde alınmıştır.
- Ismael, T. Y. (1986). *International Relations of the Contemporary Middle East: A Study in World Politics*. Syracuse University Press: New York.
- Johnson, T. M. ve Barrett, D. B. (2004). Quantifying Alternate Futures Of Religion and Religions. *Futures* 36, 947–960.
- Kafai, S. M. A. ve Dorostkar, I. (2007). İran’da Gelir Dağılımı Üzerinde Resmi Eğitimin Etkisi. *İran Ekonomi Araştırmalar Dergisi*. 30, 53-76.
- Kakıcı, H., Emeç, H. ve Üçdoğruk, Ş. (2007). Türkiye’de Çalışan Kadınların Bakım Tercihleri. *İstanbul Üniversitesi İktisat ve Ekonometri İstatistik Dergisi*, 5, 20–40.
- Kalabalık, A. A. (2020). Arap Ülkelerinin İsrail İle Normalleşme Israrı. *Kriter Dergisi*, 5(50). <https://kriterdergi.com/dis-politika/arap-ulkelerinin-israil-ile-normallesme-israri> E.T adresinden 29 Ocak 2021 tarihinde alınmıştır.
- Karabıyık, İ. (2012). İşgücü Piyasasının Yapısal Özellikleri ve Türkiye’de Kadınların İşgücüne Katılma Sorunu. *International Journal of Human Sciences*, 9(2), 1282–1310.
- Karadeniz, O. (2011). ‘Türkiye’de Atipik Çalışan Kadınlar Ve Yaygın Sosyal Güvencesizlik. *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 2011 (2), 83–127.
- Karagöz, K. (2007). Ortadoğu ve Kuzey Afrika Ülkeleri Perspektifinden Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Ekonomik Büyüme İlişkisi. 38. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS’38)*, 195-210.
- Karahan, H. ve Karagöl, E. T. (2014). Türkiye’de İhracat: 2013 Yılı Değerlendirmesi. *SETA PERSPEKTİF Dergisi*, (29), 1–4.

- Karataş, M. ve Çankaya, E. (2010). İktisadi Kalkınma Sürecinde Beşeri Sermayeye İlişkin Bir İnceleme. *Mehmet Akif Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), 29–55.
- Karkın, V. ve Yazıcı, Ö. (2015). Arap Baharı'nın Suriye'ye Yansıması ve Türkiye'ye Sığınan Mülteciler (Gaziantep Örneği). *21. Yüzyılda Eğitim Ve Toplum Eğitim Bilimleri Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(12), 201–213.
- Kasa, H. ve Alptekin, V. (2016). Türkiye'de Kadın İşgücünün Büyümeye Etkisi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 18(1), 1–24.
- Kavak, Y. (2011). Türkiye'de Nüfus ve Eğitim: Uzun Vadeli (2010–2050) Nüfus Projeksiyonları ve Eğitim Sistemine Yansımaları. *Milli Eğitim Dergisi*, 41(192), 86-104.
- Kaya, Z. ve Şahin, L. (2015). Dış Ticaret Hacmi İle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Panel Eşbütünleşme Analiziyle Değerlendirilmesi: BRIC Ülkeleri (1995-2013). *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(13), 434-446.
- Kemiksiz, N. N. (2016). Filistin Sorunu. *Akademik ORTA DOĞU*, 11(1), 133–179.
- Kemiksiz, N. N. (2018). Arap – İsrail Sorunu ve Bölgesel Yansımaları. *Journal of Awareness*, 3 (Özel Sayı), 127-144.
- Kılıç, D. ve Öztürk, S. (2014). Türkiye'de Kadınların İşgücüne Katılımı Önündeki Engeller ve Çözüm Yolları: Bir Ampirik Uygulama. *Amme İdare Dergisi*, 47(1), 107–130.
- Kılınç, N. Ş. (2015). Küresel Eğilimler Çerçevesinde Kadın İstihdamı. *HAK İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 4(9), 120-135.
- Kızılgöl, Ö. (2012). Kadınların İşgücüne Katılımının Belirleyicileri: Ekonometrik Bir Analiz. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 13(1), 88–101.
- Kızıloğlu, S. (2012). İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 35-64.

- Klasen, S. (2000). Does Gender Inequality Reduce Growth And Development? Evidence From Cross-Country Regressions. *Sonderforschungsbereich 386: Analyse Diskreter Strukturen Discussion*.
- Klasen, S. ve Lamanna, F. (2003). The Impact of Gender Inequality in Education and Employment on Economic Growth in The Middle East and North Africa. Background Paper for Gender and Development in The Middle East And North Africa, World Bank, Washington, DC, USA.
- Klasen, S., ve Lamanna, F. (2009). The Impact Of Gender Inequality In Education And Employment On Economic Growth: New Evidence For A Panel Of Countries. *Feminist Economics*, 91–132.
- Klasen, S. (2017). What Explains Uneven Female Labor Force Participation Levels and Trends in Developing Countries? *Growth and Labour Markets in Low Income Countries Programme*, Synthesis Paper No: 7, 1–26.
- Kocakenar, M. (2015). *Amerikan Dış Politikasında Jeopolitik Teoriler ve Pratikler*. https://tasam.org/tr-TR/Icerik/19571/amerikan_dis_politikasinda_jeopolitik_teoriler_ve_pratikler adresinden 29 Aralık 2020 tarihinde alınmıştır.
- Kutlar, A., Erdem, E. ve Aydın, F. F. (2012). Kadınların İşgücüne Katılması İle Doğurganlık, Boşanma ve Ücret Haddi Arasındaki İlişki: Türkiye Üzerine Bir Araştırma. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 7(1), 149–168.
- Kuzgun, Y. ve Sevim, S. A. (2004). Kadınların Çalışmasına Karşı Tutum ve Dini Yönelim Arasındaki İlişki. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 37(1), 14–27.
- Lahoti, R. ve Swaminathan, H. (2013). Economic Growth and Female Labour Force Participation in India. *SSRN Electronic Journal*, Working Paper No: 404, 1–42.
- Lechman, E. ve Kaur, H. (2015). Economic Growth And Female Labor Force Participation–Verifying The U-Feminization Hypothesis. New Evidence For 162 Countries Over The Period 1990-2012. *Economics and Sociology*, 8(1), 246-257.

- Lee, G. ve Lee, S. P. (2014). Childcare Availability, Fertility And Female Labor Force Participation In Japan. *Journal of the Japanese and International Economies*, 32, 71–85.
- Lewis, B. (1994). Orta Şarkın Tarihi Hüviyeti. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (12), 74-81.
- Luci, A. (2009). Female Labour Market Participation And Economic Growth. *International Journal Of Innovation And Sustainable Development*, 97–108.
- Murray, J. Y. ve Zhang – Zhang, Y. (2018). Insights on Women’s Labor Participation in Gulf Cooperation Council Countries. *Business Horizons*, 61(5), 711–720.
- Nargeleşkenler, M. (2009). *Makroekonomik ve Finansal Serilerin Ekonometrik Analizi: Panel Veri Yaklaşımı* [Doktora Tezi]. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ncube, M., Anyanwu, J. C., ve Hausken, K. (2014). Inequality, Economic Growth and Poverty in the Middle East and North Africa (MENA). *African Development Review*, 26(3), 435–453.
- Oğuzlu, T. (2011). Arap Baharı ve Yansımaları. *Ortadoğu Analiz Dergisi*, 3(36), 8-16.
- Oktar, T., Genç, H. ve Varlı, A. (2010). *Ortadoğu ve Kuzey Afrika Ülkelerinde Ekonomik Dönüşüm*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- OPEC. (2019). <https://asb.opec.org/> adresinden 15 Kasım 2020 tarihinde alınmıştır.
- OPEC. (2021a). https://www.opec.org/opec_web/en/data_graphs/330.htm adresinden 4 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- OPEC. (2021b). https://asb.opec.org/ASB_Charts.html?chapter=18 adresinden 4 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- OUR WORLD IN DATA. (2019). <https://ourworldindata.org/extreme-poverty> adresinden 24 Şubat 2022 tarihinde alınmıştır.
- Özalp, O. N. (2011). Ortadoğu Neresi? Uluslararası İlişkilerde Bölgesel Alt Sistem Olarak Orta Doğu'yu Tanımlama ve Sınıflandırma Sorunu. *Turkish Journal of Politics*, 619–643. İstanbul: Fatih Üniversitesi.

- Özdem, A. G. (2016). Büyük Devletlerin Değişmeyen Mücadele Alanı: Ortadoğu. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 1-39.
- Özdemir, Ç. (2012). *Orta Doğu ve Arap Baharı (Türkiye Demokratik Bir Ülke Olarak Orta Doğu'da Model Olabilir Mi ?* [Yüksek Lisans Tezi]. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özdemir, Z., Yalman, İ. N. ve Bayrakdar, S. (2012). Kadın İstihdamı ve Ekonomik Kalkınma: Geçiş Ekonomileri Örneği. *International Conference ON Eurasian Economies*, 115-123. İstanbul: Avecon.
- Özel, H. A. (2012). Ekonomik Büyümenin Teorik Temelleri. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 63-72.
- Özer, M. ve Biçerli, K. (2003). Türkiye'de Kadın İşgücünün Panel Veri Analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 55-86.
- Özey, R. (2019). *Orta Doğu'nun Jeopolitiği* (2. Baskı). Ankara: Pegem Yayınları.
- Özgül, O. (2011). Sümer Sosyal Hayatında Eğitimin Yeri ve Önemi. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(2), 401-414.
- Payne, M. (1997). *Modern Social Work Theory*, Second Edition. Chicago: Lyceum Books.
- Piketty, T. (2014). *Yirmi Birinci Yüzyılda Kapital*. (H. Koçak., Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları. (3. Baskı).
- Polat, D. Ş. (2016). Arap Baharı ve Suriye Savaşı. H. Çomak, C. Sancaktar, Z. Yıldırım (Ed.). *Uluslararası Politikada Suriye Krizi*. (1. Baskı, s. 137-156). İstanbul: Beta Yayınları.
- Polat, H. (2011). Türkiye Ekonomisinde İmalat Sanayi. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, (1)2, 24-39.
- Robinson, J. (2005). Female Labor Force Participation in the Middle East and North Africa. *Wharton Research Scholars*. No:28.
- Sağsen, İ. (2011). Arap Baharı Türk Dış Politikası ve Dış Algılaması. *Orta Doğu Analiz*, 3(31), 57-64.

- Sajid, S., Abdullah, N. ve Chik, A. R. (2020). Infrastructure Index and Female Labor Force Participation in Developing-8 Countries: A Demand Side Approach. *HamdardIslamicus*, 43(2), 1055-1081.
- Sarı, İ. (2016). *Babil İmparatorluğu* (1. Baskı). İstanbul: Net Medya Yayıncılık. <https://books.google.com.tr/books?id=PdLJDQAAQBAJ&pg=PA9&dq=babil+imparatorlu%C4%9Fu&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKEwiHifnJ8v3tAhUfAxAIHWI1BPUQ6AEwAHOECAAQAg#v=onepage&q=babil%20imparatorlu%C4%9Fu&f=false> adresinden 2 Ocak 2021 tarihinde alınmıştır.
- Saygılı, Ş., Cihan, C. ve Yurtoğlu, H. (2005). Türkiye Ekonomisinde Sermaye Birikimi, Verimlilik ve Büyüme: 1972–2003. Devlet Planlama Teşkilatı https://sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/T%C3%BCrkiye_Ekonomisinde_Sermaye-Birikimi_Buyume_ve_Verimlilik_1972-2003.pdf adresinden 16 Haziran 2021 tarihinde alınmıştır.
- Saygılı, T. (2016). Babil Hukuku ve Hammurabi Kanunları. *Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi*, 2(2), 1-22.
- Seliktar O. (1986). *New Zionism and The Foreign Policy System of Israel* (1st Edition). Beckenham: Croom Helm.
- Sevgi, C. (1988). Jeopolitik ve Jeostratejinin Tarihsel Gelişimi Açısından Türkiye'nin Stratejik Konumu. *Ege Coğrafya Dergisi*, 4(1), 214–249.
- Sharqi, N. J. (2018). The Impact of the Economic Factor on the Status of the Middle East in US Foreign Policy. *Journal of US-China Public Administration*, 15(4), 163-170.
- Siah, A. ve Lee, G. HY. (2015). Female Labour Force Participation, Infant Mortality and Fertility in Malaysia. *Journal of the Asia Pacific Economy*, 20(4), 613–629.
- Standing, G. (1999). Global Feminization Through Flexible Labor: A Theme Revisited. *World Development*, 27(3), 583–602.
- Şahin, G. (2015). Orta Doğu ve Doğu Akdeniz'in Önemi: Tehditler, Riskler, Fırsatlar ve Türkiye. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 15(29), 199-230.

- Tansel, A. (2002). Economic Development and Female Labour Force Participation in Turkey: Time–Series Evidence and Cross–Province Estimates. *Papers in Economics, 01/05T, Economic Research Center*, 1–31. Middle East Technical University.
- Tansel, A. (2012). 2050’ye Doğru Nüfusbilim ve Yönetim: İşgücü Piyasasına Bakış. İstanbul: Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği (TÜSİAD), Yayın No: TÜSİAD-T/2012-11/536.
- Taş, İ. (2008). Hititlerde Ölçü Birimleri ve Bunların Hitit Metinlerinde Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 73-90.
- Tatoğlu, F. Y. (2013). *İleri Panel Veri Ekonometrisi Stata Uygulamalı* (2. Baskı). İstanbul: Beta Yayınları.
- Tatoğlu, F. Y. (2016). *Panel Veri Ekonometrisi* (3. Baskı). İstanbul: Beta Yayınları.
- Telci, İ. N. (2014). *Mısır’da Askeri Darbe Sonrası Süreç ve Yeni Anayasa*. Ankara: Seta Yayınları.
- Tsen, W. H. (2007). Exports, Domestic Demand and Economic Growth: Some Empirical Evidence of The Middle East Countries. *Journal of Economic Cooperation*, 28(2), 57-82.
- TÜİK. (2021). <https://www.tuik.gov.tr/> adresinden 7 Mart 2021 tarihinde alınmıştır.
- TÜİK. (2022). <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=istihdam-issizlik-ve-ucret-108&dil=1> adresinden 7 Aralık 2022 tarihinde alınmıştır.
- Ulutaş, A. (2006). *I. Ve II. Körfez Savaşı’nın Türkiye’ye Etkileri*. [Yüksek Lisans Tezi]. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Uluyol, O. ve Türk, V. E. (2013). Finansal Rasyoların Firma Değerine Etkisi: Borsa İstanbul (BİST)’ da Bir Uygulama. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, 15(2), 365-284.

- UNESCO. (2016). Institute For Statistics, Glossary. Retrieved from <http://uis.unesco.org/en/glossary-term/gross-enrolment-ratio> adresinden 3 Haziran 2022 tarihinde alınmıştır.
- Uyanık, Y. (2017). Yaşlılık, Yaşlanan Nüfus ve Sosyal Politika. *İş ve Hayat*, 5, 67-100.
- Uzay, N. (2002). Türkiye’de İhracatın Genel Gelişimi (1980–2000). *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26, 181–198.
- Ünlü, S. (2010). Türkiye İçin Sermaye Stok Verileri Güncellenmesi ve Büyüme Oranıyla İlişkisi: 1972-2008 Dönemi. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 2(3), 98-116.
- Verick, S. (2014). Female Labor Force Participation In Developing Countries. *IZA World of Labor*, 1–10.
- Yazıcı, A. M. (2018). Medeni Durumun ve Eğitimin Kadınların İşgücüne Katılımına Etkisi: TÜİK Verileri Üzerine Ampirik Bir Çalışma. *İktisat Politikaları Araştırma Dergisi*, 5(2), 101–116.
- Yılmaz, T. (2009). *Uluslararası Politikada Orta Doğu* (2. Baskı). Ankara: Barış Platin Yayınevi.
- Zehir, C. (2004). *Son Gelişmeler Işığında Ortadoğu’da Su Meseleleri*. Milletlerarası Ortadoğu: Kaos mu? Düzen mi? Konferansı 9-10 Ocak 2004 Bildiriler Kitabı. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları.
- WID WORLD. (2019). <https://wid.world/data/> adresinden 23 Şubat 2022 tarihinde alınmıştır.
- WORLD BANK. (2019). <https://data.worldbank.org/indicator/NE.IMP.GNFS.CD?view=chart> adresinden 21 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- WORLD BANK. (2019). <https://data.worldbank.org/indicator/NE.EXP.GNFS.ZS?view=chart> adresinden 21 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.

WORLD BANK. (2019). <https://data.worldbank.org/indicator/NE.IMP.GNFS.ZS?view=chart> adresinden 21 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.

WORLD BANK. (2019). <https://data.worldbank.org/indicator/NE.EXP.GNFS.CD?view=chart> adresinden 21 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.

WORLD BANK. (2019). <https://data.worldbank.org/indicator/SE.PRM.ENRR> adresinden 23 Şubat 2022 tarihinde alınmıştır.

WORLD BANK. (2019). <https://data.worldbank.org/indicator/SE.SEC.ENRR?view=chart> adresinden 23 Şubat 2022 tarihinde alınmıştır.

WORLD BANK. (2019). <https://data.worldbank.org/indicator/SE.TER.ENRR?view=chart> adresinden 23 Şubat 2022 tarihinde alınmıştır.

WORLD BANK. (2020). <https://data.worldbank.org/region/middle-east-and-north-africa> adresinden 1 Ocak 2021 tarihinde alınmıştır.

WORLD BANK. (2020). <https://data.worldbank.org/indicator/SL.EMP.TOTL.SP.ZS?view=chart> adresinden 26 Şubat 2022 tarihinde alınmıştır.

WORLD BANK. (2020). <https://data.worldbank.org/indicator/SL.EMP.TOTL.SP.FE.ZS?view=chart> adresinden 26 Şubat 2022 tarihinde alınmıştır.

WORLD BANK. (2020). <https://data.worldbank.org/indicator/SL.EMP.TOTL.SP.MA.ZS?view=chart> adresinden 26 Şubat 2022 tarihinde alınmıştır.

WORLD BANK. (2020). <https://data.worldbank.org/indicator/AG.LND.TOTL.K2?end=2020&start=1961> adresinden 4 Haziran 2022 tarihinde alınmıştır.

- WORLD BANK. (2020). <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.LE00.IN?view=chart> adresinden 4 Haziran 2022 tarihinde alınmıştır.
- WORLD BANK. (2020). <http://wdi.worldbank.org/table/4.2> adresinden 6 Haziran 2022 tarihinde alınmıştır.
- WORLDMETER (2020), <https://www.worldometers.info/population/> adresinden 2 Ocak 2021 tarihinde alınmıştır.
- WORLDMETER. (2021). <https://www.worldometers.info/world-population/population-by-country/> adresinden 7 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- WORLD POPULATION REVIEW. (2021). <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/muslim-population-by-country> adresinden 7 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- WORLD POPULATION REVIEW. (2022). <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/muslim-population-by-country> adresinden 3 Haziran 2022 tarihinde alınmıştır.
- WORLD BANK. (2023). <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL.FE.ZS?locations=ZQ> adresinden 5 Ocak 2023 tarihinde alınmıştır.

ÖZGEÇMİŞ

